

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра історії України

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**ВИНИКНЕННЯ КИСВА У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ТОРГІВЕЛЬНИХ
ШЛЯХІВ**

Спеціальність 032 Історія та археологія

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Виконала:

Штик Анастасія Валеріївна,
студентка групи ІСб-2-21-4.0д

Науковий керівник:

Бонь Олександр Іванович,
доцент кафедри історії України,
кандидат історичних наук, доцент.

Роботу захищено «__» _____ 2025 р.

Оцінка _____

Київ – 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ВІКУ МІСТ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ КИЄВА

XVIII-XIX ст.

- 2.1. Історіографія XVIII-XIX ст.
- 2.2. Археологічні дослідження XIX ст.
- 2.3. Історіографія XX-XXI ст.
- 2.4. Археологічні дослідження XX – XXI ст.

РОЗДІЛ 3.

НАЙДАВНІШІ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА : ВІД РУБЕЖУ НАШОЇ ЕРИ ДО РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ГОРОДИЩ

- 4.1. Городище на Старокиївській горі.
- 4.2. Городище на Замковій горі.
- 4.3. Городище на Щекавиці.

РОЗДІЛ 5. РОЛЬ ТОРГІВЛІ У ФОРМУВАННІ МІСТА КИЄВА

- 5.1 Внутрішня торгівля у виникненні міста Київ у Середньовіччі
- 5.2. Київ на перетині світових торговельних шляхів

ВИСНОВКИ

Список використаних джерел та літератури

ВСТУП

Актуальність: Проблема виникнення міста Києва стала актуальною ще у XVIII ст. Це підтверджується приділенням значної уваги істориків літописному переказу про заснування Києва, формуваннями нових теорій щодо витоків міста, які продовжували з'являтися і в XIX та XX ст. Особливо актуалізувалось питання виникнення міста коли джерельну базу вдалось розширити завдяки проведеним археологічним дослідженням. Нові уявлення, що виникали в цей час, піддавались критиці сучасними істориками та археологами, що знову привертає увагу до цієї трьохстолітньої проблеми. Якщо зауважити визначення міста, як великого ремісничо-торгівельного та адміністративного центру, важливим аспектом у вивченні часу утворення Києва є дослідження його економічного розвитку, зокрема формування торговельних шляхів, які вплинули на його становлення, як центру торгівлі та ремесла.

Метою роботи є проведення дослідження формування Києва, як міста у взаємозв'язку з розвитком торговельних шляхів, що проходили через його територію та сприяли його становленню.

Відповідно до мети було поставлено такі завдання:

- визначити основні підходи до визначення віку та виникнення міст у Середньовіччі;
- проаналізувати історичні дослідження XVIII – XXI ст., що стосуються питання виникнення Києва;
- показати значимість археологічних досліджень для визначення віку та початку історії Києва.

- дослідити сліди людської життєдіяльності на території Києва з найдавніших часів до становлення трьох основних городищ.

- здійснити огляд Старокиївської, Замкової гори та Щекавиці з точки зору літописного переказу про започаткування міста.

- проаналізувати роль внутрішньої та зовнішньої торгівлі у становленні Києва, як великого ремісничого, торговельного і адміністративного центру.

- дослідити основні торговельні шляхи, що перетинали м. Київ у Середньовіччі

Об'єктом дослідження є процес формування Києва як міського центру у період раннього середньовіччя.

Предметом дослідження є вплив торговельних шляхів на виникнення міста Києва.

Хронологічні та територіальні межі дослідження охоплюють період від пізньопалеолітичного часу до XXI ст. та обмежується територією Київщини.

Методи дослідження:

1. Історичний аналіз полягає у дослідженні джерел;
3. Емпіричний метод нашого дослідження полягає у аналізі матеріальних пам'яток, культурних шарів, знайдених на території міста Києва;
3. Порівняльний метод дозволив визначити роль і місце городищ на території сучасного Києва у формуванні процесу урбанізації.
4. Хронологічний метод нашої роботи застосовується у послідовності подій у часі;
5. Лінгвістичний метод нашого дослідження базується на аналізі назв поселень, топонімів та етнізмів.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ВІКУ МІСТ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Одним із проявів народження цивілізацій впродовж тисячоліть є міста. Під час дослідження історики звертають увагу не тільки на процес розвитку уже сформованого міського простору, його культури, історії взаємозв'язків з іншими населеними пунктами, але й на визначення тієї точки відліку, з якої починається місто. Проблема конкретного датування якогось міста завжди залишалась дискусійною у ході дослідження її в контексті міської урбаністики. Особливо вона загострюється та водночас стає актуальною у процесі відзначення ювілеїв. Більшість країн взагалі не переймаються проблемою точного датування міст. Варто зазначити, що святкування там відбувається не з політичним чи економічним аспектом, а задля вихованню почуттів патріотизму до держави. Однак в Україні питання відзначення ювілеїв з цього приводу, навколо яких завжди точаться дискусії, є традицією, яка вимагає максимально точного датування міста. (наприклад святкування 1500-літнього ювілею міста Києва в 1982 році). Звісно дискусії навколо цього питання виникали не просто так, адже це одна з найскладніших тем історичної урбаністики¹. Тільки тоді, коли рік заснування досліджуваного населеного пункту буде з'ясований в комплексі з іншими питаннями цієї проблематики, завдання котрі були поставлені перед урбаністами будуть вирішені.

Питання визначення конкретної дати початку міста є складним та досить заплутаним не лише тому, що інколи бракує відповідних джерел для його дослідження, але й тому, що існують різноманітні способи встановлення

¹Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // *Український історичний журнал*. Київ, "Варта", 2004. №3. С. 21-38.

літочислення міст, які заважають та іноді суперечать одне одному.² Ще одним чинником проблемного визначення віку міст є бажання так званих “патріотичних” істориків “зістарити місто”, тобто вони намагаються віднайти якийсь доказ того, що це місто є старішим за інше. Можна припустити, що це вплив політичних та економічних ідей, що супроводжують таких істориків або ж це просте бажання надати престижності якомусь конкретному місту.

Можливість більш-менш точного датування історики пов’язують з теорією безперервності існування якогось поселення, яке з часом формується у більш складну цивілізовану систему. Однак, у разі існування кількох поселень, які утворювались у різний час, дослідники схилиються до думки, що потрібно брати до уваги те поселення, яке стало ядром майбутнього міста та можливо поглинуло інші.³

У ході дослідження міського літочислення слід розмежовувати питання “заснування” та “утворення” міст, адже тут існує вагома різниця. Заснування міста може бути пов’язане з будь-яким правовим документом, що фіксує початок його будівництва. На противагу цьому, його утворення займає великий проміжок часу, де відлік ведеться з початку безперервного існування якогось поселення, яке стає центром для інших.

Залежно від застосованих підходів, датування одного і того ж населеного пункту може варіюватись і це, звичайно, ускладнює роботу у дослідженні історичної урбаністики з приводу цього питання. Звертаючись до методик літочислення міст або ж поселень, найбільш простою та універсальною є згадка в писемних джерелах (зазвичай у літописах або інших писемних документах). Однак,

²Регіональна історія України: зб. наук. пр./Редкол: В.Смолій (головний ред.), Я.Верменич, О.Андрощук, І.Колесник та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 3: Методологічні критерії та принципи датування виникнення міст С. 261-272

³Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. Київ, "Варта", 2004. №3. С. 21-38.

тут виникає проблема : перша згадка топоніму може стосуватись не міста, а будь-якого раннього поселення. До того ж, дати, які зазначені в літописах як початок виникнення міста, можуть бути не точними і базуватися на легендах та переказах, де свідчення автора не є першоджерелом, що викликає сумніви достовірності датування. Методом датування міст за писемними джерелами часто користувались у країнах Європи. До прикладу, перша згадка про Франкфрут-на-Майні була записана 22 лютого 794 року в грамоті Карла Великого, а початки міста Парижа походять з III ст. до н. е., однак перша згадка про нього датується 53 р. до н. е.⁴ Ймовірно, більш ранні письмові джерела не були знайдені, що ускладнює міське літочислення, адже для середньовічних міст визначення дати заснування в цілому базувалось на першій згадці у літописах, листах, різних документах. Однак, як бачимо, такі дати не завжди є правильними з будь-яких об'єктивних чи навіть суб'єктивних причин. Автор, спираючись на власні роздуми та мотиви, може вказувати своє бачення початку якогось міста. Тому, в цьому випадку літочислення може бути умовним. До того ж, зазвичай перша згадка у літописах не означає дату заснування міста, а говорить про його існування протягом уже певного часу.

Складною та дискусійною є проблема становлення Києва як міста. Навколо писемного джерела, названого “Повість временних літ” уже понад 3 століття відбуваються суперечки, щодо достовірності сказаної там легенди, яка датує Київ не раніше V ст. Однак, розкопки, які виявили значну кількість давніх поселень на території Київщини дають змогу визначити появу протоміських утворень, що з'явилися раніше, ніж про це зазначалось у літописі, та були ядром для виникнення власне міста.

Картографічно-топографічно-лінгвістичний метод є доволі важливим у сфері міського літочислення. Його популярність полягає у тому, що виникнення

⁴Регіональна історія України: зб. наук. пр./Редкол: В.Смолій (головний ред.), Я.Верменич, О.Андрощук, І.Колесник та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 3: Методологічні критерії та принципи датування виникнення міст С. 261-272

середньовічних міст було пов'язане з розвитком ремесла та торгівлі, де широко застосовувались карти купців. На них зазвичай було зазначено час появи певного міста, а також незначних поселень навколо нього. Зокрема, йдеться про візантійські та арабські карти.

Топографічний метод також заслуговує на увагу урбаністів, адже завдяки топографічній зйомці можна визначити межі поселень, стіни, брами, що полегшує завдання виявлення точки відліку міста. Варто згадати і про топографічні карти, у яких як і в картографічному методі, зазначається період появи населеного пункту. Застосовують вчені і лінгвістичні методи такі як топоніміка, етимологія, ономаністика, які взаємодіють між собою.⁵ Одним з важливих у лінгвістиці є топоніми або ж географічні назви. Ця галузь науки взаємопов'язана з історією та географією, хоча інколи, топоніми, що цікавлять істориків, не привертають уваги географів.

Важливим є дослідження гідронімів, тобто назв водойм, адже як відомо, перші поселення формувались довкола водних об'єктів, які мали свою назву, внаслідок чого відбулось її успадкування майбутнім містом. Завдання історика, який використовує такий метод дослідження датування міста - пояснити виникнення назв, що його стосуються. Однак, варто зазначити, що таке датування хоч і має невелику похибку, однак все одно потребує уважності.

Поява систематичних археологічних розкопів значно вплинула на якість дослідження історичної урбаністики, внесла істотні перспективи у методах датування міст. Археологічні матеріали послугували зміні пріоритетів у виборі підходів дослідження міста, історики почали спиратись на новаторські методи.⁶

⁵Регіональна історія України: зб. наук. пр./Редкол: В.Смолій (головний ред.), Я.Верменич, О.Андрощук, І.Колесник та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 3: Методологічні критерії та принципи датування виникнення міст С. 265

⁶Верменич Я. В., Дмитрук В. І., Архипова С. І. Міська історія України: проблема початкового датування. *Науково-довідкове видання*/ відп. ред. Я. Верменич. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2010. С. 134

Існує два види датувань в археології: відносне, яке визначає приблизний вік пам'ятки, та абсолютне, котре навпаки може вказати на точний час її створення. Найбільш ефективними методами екохронографії у археології є типологічний, стратиграфічний (відносне датування), дендрохронологічний, радіовуглецевий та календарний (абсолютне датування).

Застосування методів перехресного чи відносного датування, яке нині називається типологічним, базується на класифікації знайдених пам'яток за матеріалом, способом обробки, формою і орнаментом.⁷ Тобто, літочислення речей відбувається за типологічними ознаками комплексу інших аналогічних знахідок. Звичайно, зважаючи на те, що таке датування є відносним, не можна сказати, що встановлення віку якоїсь знахідки, котра була визначена за таким методом, є чітким та правильним, адже типологічним методом можна встановити точну епоху, до якої відноситься комплекс подібних між собою речей, а не конкретну дату. Водночас, такий спосіб датування користується популярністю під час археологічних досліджень, бо його можна застосувати заздалегідь ще у польових умовах.

Ще одним не менш поширеним відносним видом встановлення віку є метод стратиграфії, основою якого є послідовний порядок культурних ґрунтових нашарувань. В.Бабюх вважає, що при інтерпретації даних, отриманих після стратиграфічного методу визначення віку, головну роль відіграють чотири принципи.⁸ Перший принцип під назвою “*terminus post quem*” свідчить про те, що комплекс пам'яток може складатись тільки після виготовлення найпізнішого з предметів, що містить у ньому. Другий принцип, який ще називають “законом Ворсо”, пов'язаний з асоціаціями. Мова йде про дату заснування закритого

⁷Наука і молодь. Прикладна серія: зб. наук. пр./Редкол. : М. С. Кулик (голов. ред.) та ін. Київ : НАУ, 2012. Вип. 11-12 : Датування в археології. С. 85

⁸Регіональна історія України: зб. наук. пр./Редкол: В.Смолій (головний ред.), Я.Верменич, О.Андрощук, І.Колесник та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 3: Методологічні критерії та принципи датування виникнення міст С. 268

комплексу пам'яток, що зазвичай співпадає з віком артефактів, що знайдені у ньому. Однак, є випадки, коли до комплексу потрапляють знахідки ранішого або пізнішого часу, що ускладнює процес датування. Третій принцип “закон Стено”, в основі якого є дослідження послідовних нашарувань ґрунту, базується на такому понятті: культурний шар, котрий залягає нижче іншого є давнішим. Однак і тут не обійшлося без винятків, адже до кожного місця такий принцип застосовується окремо, адже глибина залягання давнього шару в одній місцевості може відрізнитися від глибини такого ж шару у іншій. Четвертий і останній принцип прорізання доказує те, що кожне скупчення впущене в інше, є пізнішим. Тут В. Бабюх наводить у приклад могилу, яка прорізає шар глини та датується пізніше, ніж це глинисте відкладення, адже в іншому випадку, вона б не могла його прорізати.⁹

Виявлення написів на артефактах, знайдених під час розкопок, є основою календарного датування, що відноситься до абсолютного та може значно допомогти у дослідженні віку міст. Наприклад, наявність монет з датуванням, свідчить про розвинуту торгівлю, до того ж, слід додати, що кожна монета відповідає певному часу карбування. За цими даними можна встановити приблизний час заснування міста.¹⁰

Дендрохронологічний метод датування археологи застосовують тоді, коли під час проведення розкопок було виявлено органічні рештки, такі як деревина. Такий спосіб визначення віку є певною мірою унікальним, не схожим на інші, адже в його основі покладено аналіз росту річних кілець дерев. У більшості порід дерев під час росту утворюються кільця, ширина яких залежить від погодніх умов, сонячної радіації, стихійних явищ, адже за несприятливих умов, таких як посуха, виробіток деревини припиняється. Відомо, що в один рік дерево утворює одне

⁹Регіональна історія України: зб. наук. пр./Редкол: В.Смолій (головний ред.), Я.Верменич, О.Андрощук, І.Колесник та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 3: Методологічні критерії та принципи датування виникнення міст С. 269

¹⁰Там само, с. 267.

кільце за допомогою дій камбікальних клітин, яке охоплює весь стовбур. Як правило, археологи, використовуючи такий метод датування, аналізують ті фрагменти деревини, де чітко видно послідовність річних кілець, використовуючи збільшувачі зображень, наприклад мікроскоп. Зібравши всі необхідні матеріали, вони зіставляють вибраний зразок дерева з уже існуючою дендрохронологічною шкалою. Суть побудови такої шкали визначається тим, що дерева, котрі росли в межах одного регіону, однаково реагують на зміни факторів приросту, отож закономірності коливань товщини їх річних шарів буде аналогічно схожою між собою.¹¹ Таким чином можна визначити рік зрубів досліджуваного фрагменту деревини, а також, якщо припускати, що в той рік це дерево було використане для будівництва, не відкидається варіант ще й точного датування споруди. Важливо зазначити, що інколи за різкої зміни погодних умов, що спричиняють гальмування дій камбію, можуть утворюватись множинні кільця, внаслідок чого відбувається їхнє роздвоєння, що значно ускладнює процес датування.

Метод дендрохронології користується популярністю у північно-західних районах Америки та в Європі, особливо це стосується дослідженню давньоруських пам'яток, насамперед міста Київ. Під час археологічних досліджень Подолу було виявлено понад трьохсот зразків деревини, що зумовила створення окремої дендрохронологічної шкали для цієї місцевості. Внаслідок проведеного датування, за цією шкалою, археологи одержали 30 абсолютних дат спорудження, розкопаних на Подолі та вдалося розмежувати культурний шар на окремі хронологічні відрізки.¹² Застосування такого методу датування внаслідок гарної збереженості деревини привело до відкриттів нових можливостей для дослідження міської історії України і не тільки.

¹¹Толочко П.П., Сагайдак М.А. Вивчення стародавнього Києва в 1976—1980 рр. *Археологія*. Київ, 1982. Вип. 40. С. 106

¹²Там само.

Ще одним прикладом абсолютного датування є радіовуглецевий метод, в основі якого полягає аналіз накопичення продуктів розпаду радіоактивних нуклідів. Внаслідок дії космічних променів у верхніх шарах атмосфери утворюється радіоактивний ізотоп (^{14}C). Вуглець з'єднується з киснем та потрапляє у рослини, внаслідок їхнього поглинання діоксиду вуглецю у процесі фотосинтезу. Далі, внаслідок поїдання таких рослин тваринами, він потрапляє і до останніх.. Цікаві речі відбуваються після вмирання рослини або тварини, адже вуглецевий обмін з атмосферою припиняється та починається розпад $\text{C } 14$. Основний зміст такого методу датування полягає в тому, що при визначенні концентрації ізотопу в органічних рештках можна дізнатись скільки років пройшло з моменту загибелі живого організму. В. Бабюх зазначає, що при використанні такого методу можуть виникнути проблеми, внаслідок забруднення виявлених зразків від контакту з руками, внаслідок чого може відбутись поява нового домішку вуглецю.¹³ Однак, не зважаючи на це, археологи вважають цей метод найважливішим, порівняно з іншим, адже вуглець здатен поглинати різні види матеріалів, що дає змогу таким чином датувати велику кількість археологічних пам'яток.

Отже, визначення віку міст є важливою віхою у сфері історичної урбаністики, а вище перераховані підходи, що застосовуються при дослідженні цієї проблематики, дають можливість знайти шляхи до їхнього розв'язання.

¹³Бабюх. В. Методологічні критерії та принципи датування виникнення міст / В. Бабюх // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 271

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ КИЄВА XVIII-XXI ст.

2.1. Історіографія XVIII-XIX ст.

Розглядаючи питання історичної урбаністики щодо міського літочислення, неможливо обійти проблему виникнення Києва - “мати городів руських”, адже це одне з найстаріших давньоруських міст. Важливість цього питання полягає в тому, що воно безпосередньо торкається історії Русі та становить її невід’ємну частину. Проблема походження міста Київ була актуальною вже у XV ст, однак історичні дослідження тут базувались тільки на писемних джерелах. Історики цього періоду, формували свої теорії та роздуми на основі літописної легенди Повісті минулих літ, де зазначалось, що Київ було засновано трьома братами зі слов’янського племені полян: Києм, Щеком і Хоривом. В літописі було написано: “И быша три братья: единому имя Кий, а другому Щек, а третьему Хорив, и сестра их Лыбедь. Сидяше Кий на горе, где же ныне увоз Боричев, а Щек сидяше на горе, где же ныне зовется Щековица, а Хорив на третьей горе, от него же прозвася Хоревица. И створиша град во имя брата своего старейшаго, и нарекоша имя ему Киевъ.”¹⁴

Варто зазначити, що в той час легенда не підлягала ніяким сумнівам щодо своєї достовірності, однак дослідники розходилися в питаннях про дату події та етнічну приналежність її дійових осіб. Звісно, адже писемні джерела користувались великою популярністю та мали значний авторитет у ході дослідження міської історії. Водночас, як вже було сказано у попередньому розділі, з часом виявилось, що спиратись лише на такі джерела не варто, адже, як правило, вони не повністю описують якісь події, упускаючи важливі деталі.

¹⁴Повість врем’яних літ: Літопис / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1990. 558 с.

Ще античні представники історії такі як Геродот, Птолемей, Пліній Старший, Страбон називали багато міст по Дніпру (наприклад м. Азагоріум та Загоріє за Птолемеєм), вказували на заселення Києва ще до пришествя Христа¹⁵. Вірменський історик Зеноб Глак виклав у своїй праці “Історія Тарона”, яку дослідники датують VI - початком VII ст., схожу з руським літописним переказом оповідь про трьох братів, що заснували місто. Однак, він називає їх по іншому - Куар, Мелтей та Хореан. Зеноб вказує, що всі три брати побудували міста в області Палуні та назвали їх в честь свого імені. З часом, повідомляв Зеноб, вони порадились та піднялись на гору Керкея і, заснувавши там поселення, поставили двох ідолів - Гінасея та Деметра.¹⁶

Свідчення Нестора про заснування Києва трьома братами підтримували такі відомі польські хроністи, як Я. Длогуш та М. Стрийковський. Спираючись на давньоруські літописи, вони підтверджували слов'янське походження Кия та вважали його родоначальником київської князівської династії, яка зупинила своє існування після вбивства Аскольда та Діра норманом князем Олегом. Зокрема, Ян Дулгош, працюючи над своєю хронікою “Історія Польщі” та познайомившись з давньоруськими літописами, надав широке висвітлення історії Русі. Для цього він навіть вивчив руську мову, однак не досконало, адже він часто плутав та змінював імена. До прикладу, ім'я Кия він перефразував у Кіга, а ім'я Рюрика взагалі слов'янізував у Рурко. Ян Дулгош, на відміну від Нестора, писав, що було засновано не одне, а три міста : Київ, Щекавиця, Хоревиця.¹⁷ Мацей Стрийковський дещо наслідує свідчення Дулгоша, однак додає і свої. Хроніст вважав, що старший брат Кий, або Кіг, заснував від свого імені замок та місто над річкою Дніпро, де згодом

¹⁵Християнізація давньоруської України (I – початок XI ст.): Античні і середньовічні писемні джерела: збірка документів з коментарями /І. П. Мозговий. Суми : ТОВ “Коллаж - Принт”, 2018. С. 53.

¹⁶Сокил В. Династичні перекази українців : *Історія і теорія фольклору*. Київ, 2009. № 2-3. С.7

¹⁷Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років: матеріали міжнародної наукової конференції / Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка та ін. Луцьк: ВМА «Терен», 2011. С. 190

базувалась славна столиця руського єдиновладдя.¹⁸Також він згадує про братів та сестру Либідь, які заклали замки на своїх пагорбах : Коревиця, Щекавиця та Любець. Матвій Стрийковський вважав датою заснування міста Києва 430 р., однак при такому твердженні він не посилається на якісь джерела, тому, як вважають більшість сучасних істориків, це датування є неправильним.¹⁹

Німецький лінгвіст та історик Г.З.Байєр добре знався на візантійських та скандинавських джерелах, водночас гірше знав давньоруські літописи, бо вивчав їх у латинському перекладі, що позначилося на правдивості його теорій виникнення Києва. Сприймаючи літописну оповідь Нестора за історичну, він ототожнював Кия з готським королем Кніве, що воював у Паннонії з римським імператором Децієм.²⁰

Інший прихильник неслов'янського походження першого київського князя Г. Ф. Міллер намагався примирити літописне повідомлення з візантійськими хроніками. Зокрема, він вважав, що перші часи Києва, названого Унігардом, пов'язані з гунами, а князь Кий, ім'я якого не несе в собі нічого словенського, був союзником їхніх нападів на країни Грецької імперії.²¹

Німецький історик А. Л. Шлецер, вивчаючи та коментуючи давньоруський літопис Нестора, як частково казковий, вказував, що відкидати теорію про Кия, як перевізника, не варто, адже це цілком могло бути реальністю. Шлецер з приводу цього писав, що нібито Кий завжди тримав в готовності свого човна для перевозу, тим самим відкидаючи тезу про Кия, як першого князя на Дніпрі. Він гадав, що Київ

¹⁸Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. С. 187

¹⁹Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років: матеріали міжнародної наукової конференції / Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка та ін. Луцьк: ВМА «Терен», 2011. С. 195

²⁰Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С.35

²¹Там само, с. 36.

засновано так само як Франкфурт (вільний перевіз), Оксенфурт (перевіз биків, перевіз). Братів та сестру Кия він називав вигаданими “етимологічними істотами”.²²

Український дворянський історик та перший київський археолог Максим Берлинський формував свої думки щодо походження Києва на основі досліджень літописного переказу та теорій інших істориків. Згадуючи Птолемея, який писав про міста, що існували протягом річки Дніпро (Азагоріум, Метрополь та Сар), колись названої Борисфеном, Берлинський вважає, що місто Азагоріум від місцевих жителів називався Загор’єм. Таку назву місту історик називає сарматського походження, пояснюючи це тим, що “гори” по-сарматському матимуть значення “Ківи”. Тому М. Берлинський вважає, що Ківи або Київ місто більш давнє, ніж про це написано в літописному переказі.²³ Водночас спростовуючи теорію про побудову Києва греками-хіосцями, адже ніякого надійного доказу, крім подібності їх імен не знаходиться, згадував розповідь грецького історика І. Зонара, який доводив неможливість існування Києва біля 40-го року нашої ери.²⁴ Не оминає історик і передбачення св. апостола Андрія, вважаючи, що він поставив хреста на горах київських або посіяв між жителями перше насіння Християнського вчення. Однак, Берлинський пояснював неможливість родючості тих земель, адже називав їх пустою у той період : ”в такій пустій та грубій стороні ні в природньому, ні в моральному сенсі не можна було очікувати родючості”.²⁵ Автор пише про уже відомі на той час теорії заснування Києва, згадуючи Нестора, який засновників Києва виводить від полян, а також Стрийковського, називаючи його дату побудови міста у 430 році. М.Берлинський, спираючись на свідчення інших істориків, вважав,

²²Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С. 37

²³Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оного / собр. Максимом Берлинским. Санкт-Петербург: В тип. Департамента нар. просвещения, 1820. С. 5

²⁴Там само, с. 6.

²⁵Там само.

що імена Кия, Щека і Хорива не слов'янські, вони походять від сарматської чи якоїсь іншої давньої мови, що вживалась між гуннами та аварами.²⁶ Він один із перших, хто пояснив значення імені літописного Кия та його сестри Либідь українською мовою. Отож, ім'я першого він переклав як "дубина", подібно до прозвища французького короля Марла, водночас ім'я сестри нагадувало йому відому птицю.²⁷ Ще в одній з найперших його відомих праць, такі як "Історія міста Києва", де історик писав свої свідчення на основі вивчення давніх літописів, хронік, архівних документів, мемуарів, Берлінський зазначив, що Київ розділяється на три частини : Києво-Печерська, Старий або Верхній Київ та Києвоподіл. Він визначає розташування первісного городища Києва на Старокиївській горі між Хрещатським та Андріївським спусками.²⁸ Аналізуючи його праці, можна сказати, що власної теорії походження Києва історик не розробив, а лише спираючись на уже відомі дослідження істориків щодо цієї теми, переказував їхні свідчення. Основними джерелами для нього були літописи пр. Нестора, Никонова, Києво-Печерський синопсис а також праці Татіщева та Щербатова.

Історики України Д. Б. Каменський та М. А. Маркевич, досліджуючи утворення Київської Русі, були прихильниками норманської теорії, викидаючи з поля зору все, що стосувалось ранніх часів Києва.²⁹

Відомий український історик, археолог, філолог перекладач та письменник XIX ст. Осип Максимович Бодянський, заперечуючи Несторове авторство "Повісті минулих літ", взагалі датував цю пам'ятку не раніше кінця XIII – XIV ст. Водночас,

²⁶Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оного / собр. Максимом Берлинским. Санкт-Петербург: В тип. Департамента нар. просвещения, 1820. С. 10

²⁷Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С. 47

²⁸Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. Київ: Наукова думка, 1991 р. С. 229

²⁹Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С. 48

він приписував авторство літопису митрополитам Кирилу III (1243 –1281) та Кипріяну (1389 – 1406). Історик все-таки підтримував літописну теорію заснування Києва, повідомляючи, що час приходу Кия з своїм родом до гір над Дніпром відноситься до другої половини IV ст - половини VII ст. Він вважав, що з цього часу вони заснували сильні держави, які слугували захистом для Європи. За його свідченнями, поляни, що жили на рівнинах споконвічно, ніколи повністю не переселялись на інші землі, поглинаючи народи, що приходили до них.³⁰

Поява систематичних археологічних досліджень київських старожитностей XIX ст. значно вплинула на наукове вивчення першопочатків міста Києва. Вже такі відомі історики та археологи як М. Закревський, М. Максимович, В. Антонович та М. Петров, пишучи свої праці, опираються не тільки на вже раніше відомі писемні джерела, а й на здобутки археології Києва.

Критикуючи історичне повідомлення Нестора про Св. Апостола Андрія, що нібито поставив хрест на горах київських біля 40 року по Р.Х., відомий історик давнього Києва М. В. Закревський наводив у приклад свідчення уже згаданого німецького історика Шлецера, котрий спираючись на Баєра та літописне сказання, сумнівався і в самій подорожі Св. Андрія по горам київським.³¹ Історик вважав, що на горах київських жили народи сарматів, гунів, антів, готів, а давньогрецька назва Борисфер, на його думку, змінилась сарматським "Данапрь" або "Днепрь", що згодом стала відомою в кінці II століття. Як і дворянський історик М. Берлинський, Закревський припускає, що, можливо, Птоlemeїв Азагоріум був ніщо інакше як Київ, котрий відомий у місцевих жителів під назвою Загор'є. Він зазначив, що це дає можливість надання Києву більш давнього віку, ніж про це було написано Я. Другошом та М. Стрийковським. Несторовий переказ про заснування міста трьома

³⁰Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С. 49

³¹Описание Киева/ Соч. Николая Закревского. Москва: изданием Моск. археол. о-ва, 1868. Т. 1. С. 6

братами історик називає вигадкою, адже на його думку, літописець не міг ручатися за істину таких віддалених обставин, про яких він лише чув та писав без хронологічної послідовності. Наводячи аргумент до своєї точки зору, він писав, що доля всіх відомих міст майже однакова : початок їх губиться в невідомості та прикрашається казковими переказами.³² Варто додати, що назви Кия, Щека, Хорива та Либідь Закревський вважав - "невідомо від чого виниклими". Згадує він відомості Стрийковського, Длугоша, Байєра та інших, вважаючи їхні свідчення неправильними.³³ Отож, не зважаючи на те, що він критикував літописний переказ, теорії інших істориків, однак, власної концепції виникнення Києва він не розробив.

Іншої думки щодо заснування Києва дотримувався видатний український історик М. О. Максимович, що відстоював автохонність східних слов'ян, називаючи їх русами. Він вважав, що немає точного історичного свідчення про те, в якому віці почався Київ. Однак, історик все ж згадує Нестора та його літописне сказання, користуючись Іпатіївським та Лаврентіївським списками, у якому засновниками відомого всім міста були Кий, Щек та Хорив, котрі будучи князями тутешніх слов'ян йменувалися полянами. Після цих князів, переказує літопис Максимович, Київ явився у IX століття, як невелике місто, що платило данину хозарам.³⁴ Міркує він і над характеристикою Кия, як перевізника, формулюючи тезу, що такий перевіз реально існував і це дає можливість народженню казки про полянського князя, як перевізника, що заперечував Нестор.³⁵ Як і М. Берлинський, історик визначає місце розташування зародку Києва на Старокиївській горі, що є складовою Андріївського відділення та вважає, що стародавнє місто починається там, де ця гора відділяється невеликим ровом від Михайлівського монастиря. Рів цей є слідом давнього

³²Там само. С. 7

³³Там само, с. 6-7.

³⁴Собрание сочинений М. А. Максимовича. Т. 2 : Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. Киев: Тип. М. П. Фрица. 1877. С. 6

³⁵Там само, с. 25.

Боричевого узвозу, над яким, за свідченням Нестора, жив полянський князь Кий.³⁶ Згадує Максимович і інші гори: Печерськ, де у давні часи було розташоване село Берестове, про яке нині нагадує нам тільки назва кам'яної церкви Спаса на Берестові; Поділ, або Нижнє місто, що простягається під Старим містом на його північній стороні, де в давні віки, пише історик, він складав досить багатолюдну та заселену частину Києва, однак його заселення не давніше часів Володимира; Почайна, іменем якої названий невеликий ступок, що впадає в Дніпро за Подолом.³⁷ Дослідник переконливо стверджував, що Київ виник у давні часи, де на його місці колись існували три замки, котрі були близькі за відстанню одне від одного, що згодом об'єднались та дали початок місту.³⁸

Протягом 70-80 рр. XIX ст ряд дослідників пов'язували заснування Києва з готською історією, намагаючись пояснити, що в часи готського панування в Подніпров'ї він був великим торговим центром вже у III – IV ст. Їхні аргументи ґрунтувались на археологічних матеріалах, зокрема скарби римських монет, та згадці у скандинавських сагах готського міста Данпарстад, що на їх думку і був Києвом.

Зокрема, такої думки притримувався ісландський дослідник Г. Вігфуссон, що вважав Данпарстад центральним містом на Дніпрі, готською столицею Ерманаріка.³⁹ Теорію Вігфуссона підтримували і деякі українські історики, що досліджували питання походження Києва.

Насамперед, слід згадати про М. І. Петрова та його працю "Историко-топографические очерки древнего Киева", котра була опублікована в 1897 році. На

³⁶Максимович М. Киевлянин. Київ: В университетской типографии. Кн. 1,1840. С.13

³⁷Там само, с. 7.

³⁸Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С.52

³⁹Бадах Ю. До питання щодо походження Києва// Вісник Київського національного торговельно-економічного університету.2012. № 2. С. 141

основі археологічних та писемних матеріалів він склав цілу картину розвитку міста. Він вважає, що територія Києва була заселена ще з давніх-давен різними культурами, які залишили сліди свого перебування на схилах київських гір. На основі знахідок римських монет, Петров робить висновок, що давнє поселення дуже рано ввійшло в торгові відносини з греками, а згодом римлянами. Однак, у III та IV ст. торгові відносини греко-римського світу з Києвом ослабли, а в V ст. зовсім припинились, - зазначає історик. За його твердженням, торгові відносини відновились у VI ст.⁴⁰ Погоджуючись з Вігфуссоном, Петров писав: "Сам Київ в цей час належав готам, а згодом і гуннам та в IV столітті був центром готської імперії Ерматаріха".⁴¹ Історик згадує і Несторовий літописний переказ про заснування Києва, однак, схиляється до думки, що сказання про трьох братів було ніщо інше, як "епонімний міф". Все ж таки, Петров погоджується з важливістю існування літописної версії походження міста, вважаючи, що : "Вона потрібна для історичної топографії Києва в тому відношенні, що склавшись у IV ст. по Р.Х, утримувалась і в усі наступні часи, навіть до теперішнього часу, і цим свідчить про сталість київського населення з VI ст., не дивлячись на неоднократні зміни чужоземного панування над Києвом".⁴² Дослідник також намагався окреслити територію найдавнішого городища Кия, якого він називав "легендарним засновником міста", описуючи Верхнє місто. Він вважав, що особи Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь є вигаданими літописцем від назв давніх київських урочищ.⁴³

Не заперечував готського походження Києва видатний історик та археолог В. Антонович, який також зважав на археологічний матеріал, здобутий під час розкопок київських старожитностей. Історик зазначав, що від слідів палеолітичної

⁴⁰Петров М. Историко-топографические очерки Киева. Труды Киевской Духовной Академии. Київ, 1897. С.2

⁴¹Там само, с. 3.

⁴²Там само.

⁴³Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С. 74

та неолітичної культури бере початок передісторичний період історії Києва. Після кам'яного віку настає скіфська епоха. Початок, власне, міста автор пов'язує з готами, що починають новий період його історії, адже ніяких письмових чи археологічних матеріалів про час виникнення Києва до III – IV ст., на думку історика, не було⁴⁴. Як і попередні дослідники Вігфуссон та Петров, Антонович довіряє скандинавським сагам та назву готської столиці Ерманаріха Данпарстад він прикладає до Києва. Зважаючи на скарби римських монет III – IV ст., знайдених у місті, він притримується думки, що тоді на території Києва уже існував великий торговельний центр.⁴⁵

Інакші міркування висловлював український історик М. Дашкевич, заперечуючи зв'язок готської столиці до Києва. Дослідник вважає, що початки будь-якого знаменитого історичного центру закриті “імлою”, що спричиняє появі великої кількості здогадок про походження міста. Щодо Києва, то “предметом розбіжності є не роки і десятиліття, а цілі століття”. Аналізуючи літописний переказ, Дашкевич писав, що Кий, іменем якого назване місто, був князем полян, який подібно до князя Святослава бажав сісти на Дунаї, однак йому це не вдалося.⁴⁶ Із цього короткого викладу давнього київського переказу, можна було побачити, зазначає дослідник, що оповідь про трьох братів було на ”пізньому ступені розвитку є родовою легендою”. Вона нагадувала Дашкевичу про легенди першопочатків інших міст, наприклад, історія заснування Массилії, нинішньої Марселі. Автор пояснює, що нічого не зобов'язує нас повністю вірити легенді.⁴⁷ Далі, аналізуючи літописне сказання, Дашкевич повідомляє, що слід визнати оповідь про трьох засновників

⁴⁴Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. К.: Либідь, 1995. 816 с. («Пам'ятки історичної думки України»)

⁴⁵Томашівський, С. Володимир Антонович : його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею) / С. Томашівський. Львів: Друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1906. С. 17

⁴⁶Дашкевич М. П. Приднєпровье и Киев по некоторым памятникам древне-северной литературы // Унив. известия. К., 1886. № 11. С. 220

⁴⁷Там само, с. 221.

Києва "еponімною легендою", котра поступово була зведена в легенду місцевого княжого роду. Він вважав, що в переказі можна побачити зусилля пояснити назву Києва та окремих його місцевостей.⁴⁸ Також він вбачає у іменах Кия та Либідь слов'янський корінь, однак корінь інших (Щек та Хорив), йому не зрозумілий. Згадуючи німецького дослідника Шлєцера, Дашкевич цілком погоджується з його сказанням, що Київ ймовірно міг виникнути біля перевозу.⁴⁹ Водночас, історик критикує готську теорію походження Києва Вігфуссона та інших прихильників, адже, на його думку, скандинавські саги не можуть достовірним чином відобразити нашу давню історію, бо засновані виключно на поетичних оповідях, не мають ніякої хронології, завжди перебільшують події і тд. М.Дашкевич, звертаючись до Еддичних пісень, наводив докази, що підтверджували неможливість зв'язку Данпарстади та Києва. Основним аргументом було те, що розглянуті ним пісні не старші IX ст.⁵⁰ Однак, він не заперечував існування столиці Готської імперії, вважаючи, що вона могла знаходитись десь на південь від Києва. Навіть скарби римських монет IV ст, знайдених на Оболоні, не змінило думки М. Дашкевича.

Видатний український історик другої половини XIX ст. М. Костомаров також займався дослідженням давньої історії Києва. Переказуючи повідомлення Нестора, він вважав це "дорогоцінним повідомленням", що має дві сторони - вигадану та історичну.⁵¹ М. Костомаров не наважується сказати: якого походження були Кий, Щек та Хорив, однак, історик вважав, що заснування міста трьома братами було характерно в багатьох переказах інших слов'янських народів.⁵² На думку дослідника, у всіх слов'янських народів були свої родоначальники, імена яких, особливо у східних слов'ян, використовували для назви навколишньої місцевості.

⁴⁸Дашкевич М. П. Приднєпровье и Киев по некоторым памятникам древне-северной литературы // Унив. известия. К., 1886. № 11. С. 221

⁴⁹Там само, с. 222.

⁵⁰Там само, с. 237.

⁵¹Костомаров М. Предание о родоначальниках. Вестник Европы. 1873. Т.1. С. 23

⁵²Там само.

Також він вважав, що Кий не являвся родоначальником всіх полян, а був одним із них, та, на відміну від Щека, Хорива і Либеді, які історик називає легендарними, бо крім назви імені про них нічого не відомо, був історичною особою, адже про нього існують різні оповіді.⁵³ ”Місто Київ залишається пам’ятником існування Кия на світі”, - писав М. Костомаров. Водночас, вигадка про Щека, Хорива та їхню сестру Либідь в народному переказі або у виданні книжника, на думку історика, все ж має історичну важливість, якщо книжник, вигадуючи якусь подію, наділяє її історичним побутом.⁵⁴ Отож, дослідник виводив з літописного переказу реальну історичну особу - Кия, що був родоначальником полянського роду та засновником міста Київ.

Наприкінці XIX ст. питання заснування Києва розглядав І. А. Хойновський, що аргументував власні думки внаслідок проведених ним археологічних розкопок. Дослідник вважав, що спочатку, за чотири століття до н. е., на території Києва жили скіфи-оратаї (орачі - землероби), яких поступово витіснили греки хіосці (хіанці) або ж кіанеї, котрі у V ст. оселились на київських горах. Він називає це причиною того, що його сучасники називали поселення Кіюси Кіанами, що пізніше перейменувалось в киян і Київ.⁵⁵ Переказуючи свідчення Нестора про заснування Києва, Хойновський аналізує його та вважає, що оповіді часу літописця (1100 р. н.е) не йшли в такий віддалений період, як 460 р. до н. е., тому такі давні події могли забутись в пам’яті його сучасників. Між іншим, зазначав історик, такий прибережний торговий центр родючої країни скіфів - орачів, як Київ, був заселений уже в їхній час, раніше появи тут полян.⁵⁶ На основі знайдених предметів у язичницьких могильників Києва, він робить висновок, що місто існувало раніше, ніж у ньому з’явилися поляни у VI ст. н.е. Автор визначав проживання перших київських князів на найвищій горі, що

⁵³Костомаров М. Предание о родоначальниках. Вестник Европы. 1873. Т.1. С. 23

⁵⁴Там само, с. 24.

⁵⁵Хойновський І. А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года. археол.-ист. исслед., ил. 156 рис. / І. А. Хойновский. Київ: Тип. С. В. Кульженко, 1893. С. 45

⁵⁶Там само.

панувала над іншими, у центрі найдавнішого поселення. Водночас, полян історик виводить із країн, що носили ім'я "хребти" або "горби", вказуючи, що їх вузлом були Татри - гніздо слов'янських племен, котрі були заселені хорбатами чи хорватами. Історик вважає владикою громади полян, що вивів свій рід із Татр до Дніпра, Кия, який отримав свою назву в честь давнього поселення Кійє. Автор пояснював свою точку зору, писав, що Кий, оселився на київській горі, що височить над річкою під назвою "Киянка", заснував поселення, що стало називатися Київ.⁵⁷ Отож, ми бачимо, що думка Хойновського, який спочатку доводив заснування Києва хіосцями, змінилась на користь полянського походження міста.

Таким чином можна стверджувати, що історичні дослідження проблеми виникнення Києва у XVIII - XIX ст. базувалось на аналізі літописного переказу Нестора щодо заснування міста. Учені цієї доби сперечались щодо етнічної приналежності "засновників" Києва, і, насамперед, щодо історичної достовірності самої легенди.

2.2. Археологічні дослідження XIX ст.

З появою систематичних археологічних досліджень київських старожитностей розширились можливості для більш досконалого вивчення маловідомої стародавньої історії Києва. Археологічні матеріали дали початок новому погляду на встановлення часу виникнення міста, сприяли появі детальнішого та досконалішого трактування Несторового літописного переказу.

На початку XIX ст. за дорученням Є. Болховітовіна, який у 1822 році був назначений на митрополичу кафедру, чиновник К. Лохвицький в 1824 році відкрив фундамент Десятинної церкви, що слугувало початку археологічних розкопів не тільки на території київського дитинця, але і давнього Києва в цілому. В той час руїни церкви ще були не забудовані, що дозволяло проводити такі дослідження. Як

⁵⁷Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С. 72

зазначав М. Каргер, Лохвицький не мав ніякого уявлення про завдання і методики археологічних розкопок, адже навіть “знятий з натури” план Десятинної церкви, який був опублікований Болховітовим, представляв жахливу фантазію, що не давала і приблизного уявлення про пам’ятник. Ці розкопки були вкрай неорганізованими, адже скупчення людей, що зібралось навколо них, привласнювали собі мозаїку, уламки мармуру, яшми та різні дрібні камені, які згодом йшли на продаж.⁵⁸ З ім’ям Лохвицького пов’яне і відкриття Золотих воріт 1832 року. Не зважаючи на схильність до археологічного фантазування, під яким мається на увазі нібито відкриття на Андріївській горі “залишків хреста св. Апостола Андрія”, а саме, шматка товстої соснової жердини, діяльність Лохвицького заслуговує на увагу. Зокрема, перші розкопки фундаменту Десятинної церкви, які б вони не були, стали поштовхом появи ще більшої зацікавленості істориків та археологів до питання виникнення Києва.

Велике значення має план, складений М. Є. Єфімовим, котрий разом із президентом академії мистецтв О. М. Оленіном брали участь в нових розкопках фундаменту Десятинної церкви. Судячи з археологічних матеріалів (гробниці, монети, персні, срібні зливки та ін.), розкопки Єфімова були ретельнішими, ніж попередні. З вказівки Оленіна, археолог повинен був скласти чітке креслення тих фундаментів, які він виявить, та зробити повний опис знайдених елементів. Варто додати, що Єфімов отримав ще одне не менш важливе завдання: звернути увагу на особливості ґрунту землі, якості матеріалів, з чого був виготовлений фундамент, для того щоб зрозуміти, чи можна на старих фундаментах відновити церкву.⁵⁹

⁵⁸Каргер М. Древний Киев. Т. 1. Киевские археологи 20—30-х годов XIX в. *Мислене древо – багатоцільовий український сайт*. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/1958Karger/Voll/HistStudies/Archeology1820th.html>. (Дата звернення 1 грудня 2022.)

⁵⁹Козюба В. Археологічні знахідки перших розкопок Десятинної церкви 1820-х років [Електронний ресурс] / В. Козюба // Academia.edu. – 2023. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/100904090>

Щоправда, креслення Єфімова далеко не точне в деталях, як показали розкопки Д. В. Мілеєва 1908-1911 рр. та М. К. Каргера 1938-1939 рр., однак, за ним все ж можна зрозуміти деякі основні особливості структури будівлі.

Наприкінці 1835 року був заснований Тимчасовий комітет розвідки старожитностей у Києві з метою приведення до відома археологічних пам'яток, котрі були досліджені до 1836 року. До комітету увійшли: М. О. Максимович, М. Ф. Берлинський, К. А. Лохвицький та А. С. Анненков. Одним з його головних заслуг було те, що за його ініціативою було відкрито перший державний історичний музеї у Києві 17 березня 1837 року, у якому зберігались давні пам'ятки, зокрема, пожертвовані Лохвицьким.⁶⁰

Дослідження на території київського дитинця проводив і Б. В. Анненков, однак, у гонитві за цінними знахідками, він займався скоріше шуканням скарбів, аніж київських старожитностей. Під час земляних робіт 1842 року навколо Десятинної церкви було відкрито схованку скарбу золотих та срібних виробів XI – XIII ст., які згодом були продані або ж переплавлені.⁶¹

Починаючи з 40-х років XIX ст. на території давнього Києва були знайдені цінні скарби римських монет, на основі яких, деякі вищезгадані історики цього періоду робили висновки, що в першій половині I тис. н. е. тут існувало місто Данпарстад - столиця готської імперії Германаріха. Однак, за дослідженнями радянського часу було виявлено, що жодних слідів перебування готів на території Києва не було знайдено, а от залишків торгівельної діяльності, такі як римські

⁶⁰Каргер М. К. Древний Киев. Т. 1. Киевские археологи 30—40-х годов XIX в. [Електронний ресурс] / М. К. Каргер // Мислене древо – багатоцільовий український сайт. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/1958Karger/Vol1/HistStudies/Archeology1820th.html>, вільний. – Дата звернення: 1 грудня 2022 р.

⁶¹Килиевич С. Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков / С. Р. Килиевич; АН УССР, Ин-т археол. К. : Наукова думка, 1982. С. 15

монети та речі римського походження, під час археологічних розкопок налічувалось багато, що свідчить про економічні зв'язки міста з Причорномор'ям.⁶²

При виконанні земляних робіт у 1841 році навпроти так званого “Царського саду” було знайдено 2 римські монети II ст. н. е.: Фаустини Молодшої (дружини римського імператора Марка Аврелія (169 –180 рр.)), та монету імператора Луція Елія Аврелія Коммода (180 – 192 рр.).⁶³

При будівництві жандармських казарм на Печерську у серпні 1846 року також було знайдено цілий скарб з монет римського походження, що складався з 80 бронзових, частина яких була зовсім поржавіла, та 2 срібних римських денарії : одна часів Октавіана Августа (27 р. до н. е. - 14 р. н. е.), інша - Публія Септимія Гети (211-212 рр.), обидві з надписами.⁶⁴ Подальша доля цих знахідок невідома.

Одним з найголовніших археологічних знахідок часів “римських впливів” є скарб, що складався з 200 мідних колоніальних римських монет II –IV ст. н. е., знайдений в 1876 році у Плоській частині Києва на Подолі поблизу “Канави” в кварталі Оболоні (садиба Магурина) на глибині близько 2 метрів. Скарб знайшли робочі, однак, згодом його начиння було частково викинуте, або десь загублене, адже для них вони не несли ніякої цінності. Монети, що залишились (59 екземплярів) потрапили в руки київського археолога Константина Болсуновського, який розділив пам'ятки скарбу на 2 групи. За його свідченнями перша група - римські колоніальні монети, карбовані в малоазійському місті Антіохії Пісідійській за часи царювання імператорів Філіпа, Трояна Деція, Волузiana та Галлієна, тобто

⁶²Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва. Український історичний журнал. 1959. 5. с.58

⁶³Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии : (прил. к XV т. "Древности") / В. Б. Антонович; Императ. Моск. Археол. О-во. Москва: Тип. М. Г. Волчанинова, 1895. С. 41

⁶⁴Біляшівський М. Ф. Монетные клады Киевской губернии. Київ: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. С. 9

III ст. н. е. Другу групу складали екземпляри римської середньої та малої бронзи часів Максиміана II Даза, Константина I, Констанція II та Прокопа, тобто IV ст. н. е.⁶⁵

Найбільший скарб, а можливо і найдавніший за своїм начинням був відкритий на території Верхнього Києва в першій половині 1870-х років під час закладання фундаменту Кудрявської лазні на Львівській площі. Робочі знайшли велику посудину, що була схожа на відро, наповнену римськими срібними та мідними монетами. Величезний скарб важив щонайменше 16 кг. Монети були різного розміру : великі бронзові та срібні невеликі. Частина монет з цього скарбу потрапила в руки крамаря, котрий перепродав 4 чи 5 римських денаріїв II ст. н. е. студенту Київського університету М. Пантелєєву. Згодом, його донька подарувала колекціонеру В. Ляскоронському одну монету, що залишилась в неї - срібний римський денарій Андріана (117-138 pp.). Однак, подальша доля скарбу та денарію невідома.⁶⁶

В 1887 році біля Кирилівського монастиря під час закладання фундаменту під будівництво знову було знайдено цінний скарб з римських монет, що містив близько 350 примірників, однак після придбання відомим колекціонером М. Леопардовим великої кількості монет, їх залишилось 25. Згодом Леопардов пожертвував придбаний скарб у музеї Київської духовної академії.

В 1890-х роках під час закладання каналізаційних труб у Києві робітники знайшли кілька екземплярів бронзових римських монет, частина яких потрапила до рук київського археолога В. Хвойки, у якого їх бачив Ляскоронський. За словами останнього, серед них була монета римського імператора Константина Великого (306 – 337 pp.), а також екземпляри ранішого часу, наприклад, денарій Корнелії Салоніни, дружини імператора Галлієна (253-268 pp.) з греко-латинським написом,

⁶⁵Там само, с. 26.

⁶⁶Ольга Б., Лідія Р. Скарби землі київської або сюрпризи, виявлені під час землевпорядних робіт. *Землевпорядний Вісник* № 6. 2017 р. С. 34

знайдений на Воздвиженській вулиці.⁶⁷ Взагалі на Подолі Києва наприкінці ХІХ ст. Часто траплялись знахідки часів “римських впливів”, такі як монети, однак більша частина з них була втрачена, перепродана або ж просто не зареєстрована.

Важливе місце в історії формування міста Києва посідає Замкова гора, або, як її ще називають за літописним повідомленням Нестора “Хоревиця”. На її звернув увагу у 1880-х роках український археолог М. Ф. Біляшівський, що як і К. Ставровський, не проводив археологічних розкопок на її території, а лише спостерігав за дослідженнями монастирського кладовища під час викопування могильних ям та стародавнього начиння, такого як уламки битого ліпного посуду, цегли, вугілля, шиферу, кісток, бронзових прикрас, браслетів та кілець візантійського типу, наконечники стріл та ін. Біляшівський на основі побаченого зробив висновок, що ймовірно, на вершині гори, в тому місці де викопувались у великій кількості залишки цегли, цементу, шиферу, могла розташовуватись якась споруда, можливо це була церква. Також він зазначив, що гора Киселівка, за даними археологічних розкопів, була заселена у велико-князівську епоху, про що свідчать залишки їжі жителів гори. Він також згадує літописний переказ Нестора, вважаючи, що це джерело не дає відповіді на питання про те, що саме розташовувалось на Замковій горі у той період.⁶⁸

Справжні археологічні дослідження Замкової гори здійснив Вікентій Хвойка наприкінці 1890-х років, однак точне місце розкопок та їх площа досі невідома так само, як і польова документація. Під час розкопок 1894 та 1897 року Хвойка виявив дві ремісничі майстерні : ювелірну та гончарну. Перша майстерня була представлена

⁶⁷Каргер М. К. Древний Киев. Т. 1. Древнейшие поселения и могильники на территории Киева. Клады римских монет и отдельные вещевые находки римского происхождения на территории Киева [Електронний ресурс] / М. К. Каргер // *Мислене древо – багатодільовий український сайт*. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/1958Karger/Vol1/OldestSites/RomanCoins.html>, вільний. – Дата звернення: 1 грудня 2022 р.

⁶⁸Біляшівський М. Следы великокняжеской эпохи на горе Киселевке // Киевская старина.1888. С.53

кам'яними ливарними формочками, друга ж мала в собі засоби виробництва, такі як теракотові форми для виготовлення жіночих фігурок, а також вже готові керамічні іграшки, такі як ляльки та коники-свищики. Було знайдено і велику кількість кістяних, залізних та інших виробів.⁶⁹

Важливий внесок у історію виникнення міста Києва вніс вищезгаданий археолог, любитель стародавньої історії Вікентій Хвойка, відкривши в 1893 році на вул. Кирилівській 59/61 (нині вул. Фрунзе на Подолі) у розрізі гори першої палеолітичної стоянки, яка за місцем знахідки одержала назву Кирилівська. Це відкриття дало змогу виявити сліди першої людини на території Києва та простежити подальший розвиток давніх поселень. Досліджувана стоянка мала два шари, з яких найдавніший відносився до верхнього палеоліту, котрий датується 15 – 20 тис. років тому. Саме тоді завершився період формування первіснообщинного ладу та людини розумної. При розкопках було виявлено залишки вогнищ, деревного вугілля, перепалених кісток тварин, не менш як 67 кісток мамонтів, мамонтів та інших тварин. Знахідки такої великої кількості решток мамонтів свідчить про те, що тут було постійне та довготривале мешкання пізньо палеолітичного мисливського колективу. Також вдалось виявити залишки примітивних жител, що були збудовані з деревини, кісток та шкір мамонта, вироби з кременю та кісток, рештки сировини, відходи виробництва та ін.⁷⁰ Про побачене, Вікентій Хвойка повідомив відомого історика та археолога В. Б. Антоновича, який допоміг визначити кістки мамонта та порадив продовжувати дослідження. Внаслідок швидкого розголосу про розкопки, почався збиратись натовп людей, що значно зашкодив результату проведених досліджень, адже вони забирали собі кістки мамонтів, вважаючи їх цілющими. В такому разі, Хвойка був змушений фіксувати знахідки і відразу ж забирати їх з

⁶⁹Київський замок XIV–XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел / О. Попельницька // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. 2006. С. 61

⁷⁰Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С.8

розкопу. Не зважаючи на такі обставини загальна площа розкопу становила понад 9 тис. кв. м.⁷¹ Сліди палеолітичної стоянки були виявлені В. Хвойкою з С. Мазаракі в урочищі Протасів Яр, однак систематичних археологічних досліджень там не проводилось. Знахідки, виявлені в урочищі, подібні до кирилівських. Було знайдено кістки викопних тварин, залишки вогнищ у вигляді вугілля, крем'яні вироби, рештки крем'яної сировини.⁷²

З ім'ям В. Хвойки пов'язане і відкриття землеробської культури у 1894 році на території Києва III –IV тис. до н. е. Вперше рештки такої культури були знайдені на тій самій вул. Кирилівській, 81, однак, археолог назвав її трипільською, що походить від назви с. Трипілля на Київщині, де він також знайшов залишки цієї культури. Було розкопано близько 12 полуземлянок, стіни яких були плетені з хмизу та обмазані глиною. В житлах були розташовані вогнищеві ями, всередині яких була глиняна піч з півкруглим склепінням та димоходом або вогнище. Рештки речових матеріалів складались з орнаментованої кераміки, знарядь виробництва, ливарна формочка для виготовлення плеских мідних сокирок, предмети озброєння, такі як крем'яні наконечники стріл. Були знайдені і культові предмети - глиняні статуетки, що є типовими для будь-якого трипільського житла. Своїми дослідженнями він знову поділився із В. Б. Антоновичем.⁷³

Отож, варто зробити висновок, що археологічні дослідження, проведені у XIX ст. відкрили нові можливості для вивчення питання виникнення Києва. Не зважаючи на те, що перші спроби розкопів Десятинної церкви відбувались з випадками мародерства, крадіжками цінних скарбів, все-таки, вони дали підґрунтя для подальшої роботи археологів.

⁷¹Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження): Тем. зб. наук .пр. / Редкол. Н.Г.Ковтанюк (відп.ред.) та ін. К.: ТОВ “Ш, Лтд”, 2000. С. 5

⁷²Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 10

⁷³Там само, с. 16.

2.3. Історіографія XX-XXI ст.

Відомий український письменник, історик, революціонер-демократ І. Франко також не стояв осторонь біля питання виникнення Києва, цікавився київськими старожитностями та взагалі історією Давньоруської держави. Вивченню цього періоду він приділяв увагу протягом всієї своєї діяльності. Він критикував свідчення М. Грушевського, адже останній у своїй “Ілюстрованій історії України” не звернув увагу на літописну оповідь про похід Кия на Царгород, вважаючи, що це не мало історичної підстави, а було написане лише для пояснення назв місцевостей. Іван Франко, навпаки, стверджував, що “етимологічне” тлумачення літописного переказу про Кия, Щека та Хорива не потрібне, адже вважав, що Кий з братами - історичні особи.⁷⁴ Тим більше, пояснював історик, епізод про похід на Царгород початку VII ст. в подальшому можна буде зустріти у якомусь візантійському свідоцтві, до прикладу у грецьких текстах. Згодом, він знаходить дуже зіпсований текст візантійської легенди про положення ризи Богородиці у хмарі у Влахерні, де було вказано про напад “якоїсь ворожої сили на Царгород не з моря, але сухопутною дорогою”, вважаючи, що у цьому поході брав участь Кий зі своїм родом у 626 році. Він відкидає теорію про те, що той візантійський текст був описом про відбиття нападу Аскольда і Діра у 863 р., адже свято положення Ризи установлено 2 липня, а той напад був відражений 25 червня.⁷⁵

Він вважає, що похід на Царгород є воєнним : ”Давнішим від переходу Обрів попри Київ, що був коло р. 640. Це дозволяє віднести початок державної організації в околицях Києва на початок смого віку”.⁷⁶ Дослідник, порівнюючи Київський

⁷⁴Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С. 80

⁷⁵Там само. С. 79

⁷⁶Франко І. [Рец. на кн.:] Причинки до історії України-Руси. – Львів: Накладом автора, 1912. – [1], 196 с. / І. Франко // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво "Світ", 2015. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 288–400.

літопис з грецькими джерелами, зазначає, що це дає йому змогу встановити деякі хронологічні дати, завдяки чому він і виводить часи панування Кия та його братів на першу половину VII ст. У своїй незавершеній статті "Найстарші традиції Київської землі" Іван Франко, виділивши недатовану частину літописної оповіді про початки Києва, вбачав у ній ряд поетичних переказів, що записані десь на початку XI ст. на основі давніших переказів VIII – X ст.⁷⁷

Висловлював свою думку щодо виникнення міста Києва уже згаданий український історик М. Грушевський, вважаючи, що воно існувало ще задовго до сформування східнослов'янських племен. Він пояснював свою думку: "Східно-схов'янська українська колонізація, опанувавши ці місця V – VII ст., сама не могла створити тої складної, широко розгалуженої і незвичайно далекосягної сітки торгівельних відносин, яку ми бачимо у IX – X ст.; очевидно, ці торговельні і культурні зв'язки були спадщиною попередніх віків".⁷⁸ Водночас, історик заперечує теорію готського походження, вважаючи, що неясні згадки про "Дніпровський город" не можуть дати нічого певного та готська столиця на Дніпрі залишається лише здогадом або мітом.⁷⁹ Київ, називав Грушевський, це старий культурний острів, який тримався серед змінних колонізаційних і політичних відносин, що наверстовували в нім все нові й нові етнічні й культурні верстви.⁸⁰ На його думку, Київ хоч і став "городом" полян, підставою гегемонії тутешньої "Руси", однак не був їхнім племінним центром. Як зазначив історик, поляни поклали кінець

⁷⁷*Проблеми історії України XIX - початку XX ст.*: зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ. 2000. Розділ 6. С. 395

⁷⁸Порайонне історичне дослідження України і обслідування київського вузла / М. С. Грушевський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Українська академія наук, Історична секція. Київ : Державне видавництво України. 1926. С.16

⁷⁹Грушевський, М. С. Історія України-Руси. Т. 1. До початку XI віка. Київ: Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2016. С. 9

⁸⁰Порайонне історичне дослідження України і обслідування київського вузла / М. С. Грушевський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Українська академія наук, Історична секція. Київ : Державне видавництво України. 1926. С. 17

різнорідному наверхствуванню Києва, ввібрали в себе культурні та етнічні елементи, що назбирались у місті до їхньої появи. Київ став більш цивілізованим, інтернаціональним відбиттям полянського елементу.⁸¹ Щодо літописного переказу, то історик зазначає, що оповідання про трьох київських братів, що заснували місто, було так званим "етимологічним міфом", вважав, що з імен місцевостей зроблено історичних осіб, героїв-осадників міста. Згадує Грушевський і інший аналогічний переказ, де Київ виник на перевозі, порівнює це оповідання з історією побудови Риму Ромулом.⁸² Досліджуючи історію формування міста Києва, він окреслює його початки на Старокиївській горі в межах укріплень кінця IX - поч. XI ст. - той горб, де тепер маємо церкви Десятинну, Андрія, Трьох Святителів. Історик описує цю місцевість, зазначаючи, що там містилась незначна частина київської людності, пояснюючи це тим, що тодішній "Город" був замком, акрополем міста Києва, резиденцією князя. На горі Щекавиця, за його свідченнями, якогось значного життя не було, а легендарну гору Хоревицю він не описує, адже вважає, що її місцезнаходження невідоме.⁸³

Прихильником етимологічної версії пояснення літописних братів був і український історик І. Багалій. Він дотримувався думки, що їх імена пішли від назв стародавніх київських урочищ. Водночас, історик називав Київ найдавнішим слов'янським містом, котрий був полянським центром. Аналізуючи свідчення літописця, Багалій вважав, що теорія про ліс, навколо якого жили поляни, більш правдива, аніж та, котра описує їхнє місцезнаходження в полях. Також, історик називає це слов'янське об'єднання творцями Київської держави.⁸⁴

⁸¹Там само, с. 22.

⁸²Грушевський, М. С. Історія України-Руси. Т. 1. До початку XI віка. Київ: Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2016. С. 821

⁸³Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2: XI–XIII вік. Вид. друге, розширене. Львів, 1905. С. 264

⁸⁴Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. – К.: Наукова думка. 1981, с. 81

Розглядав питання походження Києва і К. Шероцький, який не зміг дати відповідь на основне питання, бо пояснював, що “цього ніхто не знає”. Водночас, згідно археологічних даних з Кирилівської стоянки, він вважав, що життя на території Києва почалось ще з незапам’ятних часів палеоліту. Літописний переказ про трьох братів він називав “красивою легендою”. Він все ж, не відкидає теорію про Київ, як столицю готської держави, що підтверджується, за його думкою, археологічними даними.⁸⁵

Варто згадати і Євгена Перфецького, що вважав за реальність свідчення літописного переказу про існування Кия та його князювання у Києві. Історик відносив літописну розповідь про трьох братів до старовинного Київського літопису, що, на його думку, з’явилась там на початку XI або в кінці X ст. Він стверджував, що Кий це історична особа, він був пов’язаний із заснуванням міста Києва та започаткував княжу династію.⁸⁶

У післяжовтневий час продовжувались дослідження питання походження давньоруського міста. Зокрема, опубліковане в 1930 р. видання академічного путівника по Києву містило в собі аналіз відомого українського археолога М. Рудинського щодо цього проблемного питання.⁸⁷

Варто згадати і українського історика та археолога І. О. Іванцова, праця якого “Стародавній Київ” була написана у специфічних умовах передвоєнного часу. Опублікувати її перешкодила Велика Вітчизняна війна, котра обірвала життя автора. Його дослідження можна вважати однією з найважливіших віх в історії вивчення давнього Києва, адже він систематизував всі матеріали, які були на той час відомі, та написав комплексну та хронологічну працю, котра охоплювала історію

⁸⁵Шероцький К. В. Киев : путеводитель с планом г. Киева и 58 иллюстрациями. Київ: Фото-лито-тип. С. В. Кульженко, 1917. С. 1-2

⁸⁶Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С. 85 - 86

⁸⁷Рудинський М. Доісторичне минуле Києва. В кн.: Київ. К., 1930. С.21, 30, 32-33.

міста від перших поселень, що існували за доби палеоліту, до середини XIII ст. Згадуючи знахідки римських монет, історик вказує, що вони свідчать про торгівельні зв'язки з Причорномор'ям, перехрещення і розгалуження давніх торгових шляхів на території майбутнього Києва, однак, зазначає, що немає жодних підстав говорити про формування укріпленого поселення міського типу в перших століттях нашої ери, як це робили деякі попередні історики. Отож, він критикує теорію готського походження Києва.⁸⁸ Іванцов припускає, що історичність легендарного Кия цілком ймовірна, принаймні не менше, ніж історичність Аскольда та Діра.⁸⁹ Також, на основі вивчення археологічних даних, він називає декілька ранньослов'янських поселень на території Києва, що були на близькій відстані між собою : одне - на Старокиївській горі, друге - на Флорівській горі (або Киселівці), третє - на Кирилівських висотах біля Йорданської церкви. Припускає він ймовірність існування четвертого поселення - на Печерську, на місці с. Берестове, п'ятого - на Солом'янці, шостого - в Китаєві.⁹⁰ Іванцов вважає, що ці давні городища на Старокиївській горі, Киселівці та біля Йорданської церкви, які знайомі археологічно, збігаються з літописною оповіддю про трьох братів, що жили на окремих горах, котрі в часи літописця називались горами: Київ, Щекавиця та Хоревиця.⁹¹ Історик припускає, що з колишніх трьох літописних городищ постав згодом Київ та називає, що такий шлях виникнення міста був у багатьох інших міст. Він вважає, що літописець все-таки знав про існування цих трьох городищ на київських горбах, що для нього був зрозумілим процес виникнення багатьох міст на Русі з групи таких городищ.⁹² Водночас, знову ж аналізуючи літописну оповідь

⁸⁸Іванцов І.О. Стародавній Київ / Упорядник Г.І.Іванцова-Костенко. К.: Вид-во «Фенікс», 2003. С.54

⁸⁹Там само, с. 60.

⁹⁰Там само, с. 68-69.

⁹¹Іванцов І.О. Стародавній Київ / Упорядник Г.І.Іванцова-Костенко. К.: Вид-во «Фенікс», 2003. С.76

⁹²Там само, с. 85.

Нестора, він погоджується з М. І. Костомаровим, що вона має дві сторони - вигадану та історичну, вважаючи Щека, Хорива та Либідь вигаданими, адже число три - це спільна міфічна приналежність багатьох інших переказів. Історик пояснював це тим, що можливо, Нестор "етимологізував" гору Щекавицу в Щека, Хоревицю в Хориву, а також додав до них сестру Либідь. Отож, Іванцов вважав, що Київ міг виникнути в слов'янську добу десь у VIII ст. н. е., що було результатом суспільного розвитку східного слов'янства.⁹³

Радянський історик українського походження Б. Греков, досліджуючи питання виникнення міста вважав, що попередником загальноруської держави була держава Куявія з центром у Києві, створена антами в VI – VII ст. Відповідно, і виникнення Києва він відносив до того ж часу. Літописний переказ про заснування міста він вважав легендою, водночас надавши йому великого значення у ході вивчення історії Києва.⁹⁴

Присвячував свої праці проблемі заснування Києва і М. Ю. Брайчевський. В одній з найголовніших з них "Коли і як виник Київ" він згадує свідчення істориків попередніх років та вважає прогресом появу археологічних систематичних досліджень у вивченні початкової історії Києва, вважаючи, що завдяки ним намітилися шляхи для розв'язання цього питання. Він дотримується думки, що напередодні заснування міста Києва на його території існувало гніздо більш давніх поселень. Історик вбачає у літописному переказі реальне історичне ядро, що було підтверджено археологічним виявленням найдавнішого київського городища, датованого початком другої половини I тис. н. е.⁹⁵ Брайчевський вказує на заселеність Києва з доби палеоліту, згадуючи первісні стоянки, відкриті В.

⁹³ Там само, с. 87-88.

⁹⁴ Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С. 92 - 94

⁹⁵ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С.6

Хвойкою, неоліту, епохи міді, бронзи, раннього залізного віку. Однак, він вважає, що ці поселення не можна називати містом, адже вони не становили безперервності історичного розвитку, бо на певному етапі припиняли своє існування. Такі поселення становили лише передісторичний період міста Києва.⁹⁶ Власне, "протокиївськими" Брайчевський називає групу давньослов'янських поселень від рубежу нашої ери до середини V ст. Це поселення на Старокиївській горі, Замковій горі, Подолі, в районі Львівської площ, що історик називає безпосередніми попередниками Києва.⁹⁷ Він вважає, що рів, котрий був виявлений Д. Мілеєвим під час розкопок 1907-1914 рр., огорожував "град" Кия, уточнюючи, він зазначає, що у літописній легенді йдеться про побудову саме найдавнішого замку чи фортеці, але не міста.⁹⁸ Дослідник пояснює наявність великої кількості римських монет на території міста тим, що вищезгадані протоміські утворення уже на початку нової ери почали перетворюватись в економічний та торгівельний центр. Ототожнення Києва з готською столицею Данпарстад він вважає неправильним, адже ця гіпотеза поширювалась на його думку, через авторитет її авторів.⁹⁹

На важливість археологічних досліджень у ході вивчення історії міст звертав увагу П. Толочко, вважаючи, що кожному літописному племені відповідає своя археологічна культура.¹⁰⁰ Ґрунтуючись на матеріалах VI – VIII ст., розкопаних у Києві, осередком міста він вважає Замкову гору, а також північно - західний рів Старокиївської. Він вважає, що ріст городища на зазначеній уже першій горі був причиною заселення та зведення укріплень на другій. Варто зазначити, що в питанні виникнення Києва він визначав три концепції, за якими його історія міста починалась

⁹⁶ Там само, с. 25.

⁹⁷ Там само, с. 45.

⁹⁸ Там само, с. 67.

⁹⁹ Там само, с. 48.

¹⁰⁰ Толочко П. Происхождение древнейших восточнославянских городов. 1985, с.6

з IX – X ст., VI – VII ст. та від початку нашої ери.¹⁰¹ Історик зразу відкидає вірогідність першої концепції, критикуючи її прихильників, водночас вважав, що дві інші потребують детального вивчення. Автор, аналізуючи літописний переказ наявні археологічні джерела, є прихильником другої концепції, що виводить початки міста Києва від VI – VII ст. Він вважає, що матеріали, знайдені в Києві та датовані цим часом, є підтвердженням реальності літописної розповіді про заснування київського городища у VI ст.¹⁰² Також історик звертає увагу на причини, що зумовили виникнення давньоруського міста. Він зазначає вигідне розташування Києва на межі ряду племінних союзів, важливе географічне та топографічне положення київської території, відводить значну роль Дніпру, торговий шлях по якому запирався біля міста на ”ключ”.¹⁰³

Розглядав питання формування посаду давнього Києва відомий дослідник К. М. Гупало, особливо зацікавлений в історії Подолу. Називаючи археологічні культури першої половини I тис. н. е., він зазначає, що ні зарубинецьких, ні пізньозарубинецьких, ні черняхівських культурних шарів на території Подолу у ході археологічних досліджень не було виявлено.¹⁰⁴ Також, на основі свідчення М. Тихомирова, історик робить висновок, що до X ст. завершилось формування Подолу, як основного ремісничо-торгівельного посаду давнього Києва. Отож, він виключає його з території, що становила важливу роль у виникненні давньоруського міста.¹⁰⁵

¹⁰¹Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С. 121

¹⁰²Там само, с. 122.

¹⁰³Там само, с. 123.

¹⁰⁴Гупало К. М. До питання про формування посаду давнього Києва. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ. 1976. С. 16

¹⁰⁵Гупало К, М. До питання про формування посаду давнього Києва. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ. 1976. С. 13

С. Р. Кілієвич надавала важливе значенні Старокиївській горі в історичній топографії давнього Києва, зазначала про київське городище у північно-західній її частині, спираючись на матеріали археологічних досліджень. Робила висновки, що початок міста можна вважати VI ст.¹⁰⁶

Український історик М. Котляр, аналізуючи літописний переказ, вважає, що Нестор згадує про заснування Києва занадто пізно в середині IX ст., адже тоді він уже був великим містом. Він також згадує про найдавніші та слов'янські поселення, що були на його території, спираючись на археологічні розкопки та вважає, що версія Нестора все ж має в собі історичний підґрунт. Він погоджується, що гора Кия, за даними вчених, це нинішня Старокиївська гора, на якій розташована садиба Історичного музею, гора Щека - Замкова або Киселівка, гора Хорива - розташована на Киселівці або Лисій горі. Отож, Котляр робить висновок, що археологічні джерела підтверджують літописну оповідь Нестора про поселення Кия, Щека та Хорива.¹⁰⁷ У своїй статті "До питання про генезис східнослов'янських міст" історик зазначив, що на основі останніх археологічних досліджень можна вважати виникнення Києва у VI – VII ст.¹⁰⁸

Вчені Норман Голб та Омелян Пріцак у монографії "Хозаро-єврейські документи X ст." виводили заснування Києва хозарами у VIII ст., опираючи свої теорії на аналіз київського листа, написаного на єврейській мові. Вони вважали, що у місті існувала велика хозаро-іудейська община в XI –XII ст. Зокрема, Пріцак вказував, що усім "загальновідомо" про управління Києвом хозарами до того, як він завойований Руссю. П. Толочко, аналізуючи та критикуючи таку теорію, вважав ця

¹⁰⁶Кілієвич С. Р. Археологічна карта київського дитинця. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ. 1979. С.179

¹⁰⁷Котляр М. Таємниця епоніма // Всесвіт. 1980. № 7. С. 193

¹⁰⁸Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. – К.: Наукова думка, 1981 - с.133

“загальноповідомість”, яка здавалась вченому, взагалі позбавляла його будь-якого обґрунтування свого твердження та посилання на попередників.¹⁰⁹

Історики ХХІ століття досі сперечаються щодо питання виникнення Києва і, схоже, що ці дискусії ніколи не закінчаться. Канадський історик українського походження П. Магочій вважає, що існування літописного Кия довести ще важче, аніж історичність Ісуса Христа.¹¹⁰ Бадах Ю. вважає, що проблема походження Києва остаточно ще не вирішена і тому, кожен дослідник, що вивчає це питання, надаючи гіпотези та припущення, не повинен нав’язувати свою думку.¹¹¹ Олексій Комар, аналізуючи писемні та археологічні джерела, схиляється до думки, що легенда ПВЛ є топонімічною. Історик вважає, що літописець вказує на розташування давніх, уже не існуючих поселень на трьох горах, що ”нині” звуться Київською, Щекавицею та Хоревицею. Також він називає поселення, що існували на київських горах, згадуючи празьку культуру VI ст. на Старокиївській горі, багаточисельність поселень на Киселівці, де виявлені сліди зарубинецької та київської культури, культури Луки-Райковецької. Також зазначає, що на Замковій горі не знайдено виразних празьких керамічних матеріалів, а отже, це ставить під сумнів існування на ній поселення VI – VII ст.¹¹² Коментуючи розкопки Д. Мілеєва у 1912 році, котрий ”виявив залишки давнього валу”, О. Комар стверджує, що ”слідові найдавнішого валу не знайшла ще ні одна із працюючих на городищі експедицій, саме тому, що його і не було - по краю рову з внутрішнього боку стояла дерево-земляна стіна, укріплена глиняним укосом, частиною звалилася в рів”.¹¹³ Толочко з цього приводу вважає, що насип

¹⁰⁹Толочко П. Хозаро-іудейське заснування Києва: до історії міфу. *Київська старовина*. 2000. №6. С.4

¹¹⁰Бадах Ю. До питання щодо походження Києва// Вісник Київського національного торговельно-економічного університету.2012. № 2. С.143

¹¹¹Там само.

¹¹²Комар О. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева / Комар Алексей // RUTHENICA. 2005. Вип. 4. С.120

¹¹³Комар О. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева / Комар Алексей // RUTHENICA. 2005. Вип. 4. С.125

валу повернули в рів під час планувань давніх укріплень та дерево-земляна стіна, про яку писав вищезгаданий дослідник, і є тим валом.¹¹⁴ На основі проведених археологічних розкопок О. Комар робить висновок, що статус адміністративного та торговельного центру Київ набув у давньоруський, а не давньослов'янський час. Також він зазначив, що місто, у сучасному розумінні, виникає тоді коли воно виконує функції міста у загальному світовому уявленні, коли там одночасно є центри ремесла та торгівлі.

Отже, історики доби XX-XXI ст. продовжували сперечатись довкола цієї теми, однак тепер вони спирались не лише на писемні джерела, а й на проведені археологічні дослідження.

2.4. Археологічні дослідження XX – XXI ст.

Проблема виникнення міста Києва, безсумнівно, торкалась і археології. Водночас із писемними пам'ятками, археологічні дослідження XX – XXI ст. значно удосконалювали вивчення цього питання, яке і досі залишається дискусійним.

В 1907 – 1908 рр. були проведені розкопки В. Хвойки в садибі М. Петровського, розташованій на території найдавнішої частини Верхнього міста. Вдалось розкопати залишки часів рубежу нашої ери і першої пол. I тис. н. е., про що свідчить невелички кухлик з вушком зарубинецького типу з чорною лискованою поверхнею. Там же було виявлено пам'ятку культури полів-поховань - поховання з тілоспаленням з п'ятьма глиняними посудинами, де містились залишки праху покійника. Також В. Хвойка знайшов арбалетоподібну бронзову фібулу невеликого розміру з підігнутою ніжкою та фацетованим тулубом, що датується першими століттями н.е.¹¹⁵ Цікавими були знахідки фундаментів княжого двору за апсидами Десятинної церкви, залишки ремісничих майстерень, язичницьке капище, яке на

¹¹⁴Толочко П. Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная./ Ruthenica VIII (2009) - с. 155

¹¹⁵Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 28-29

думку В. Хвойки, мало ритуальний характер. Учасники XIV Археологічного з'їзду, ознайомившись з результатами розкопок В. Хвойки, оцінили їх як нову еру в археології, адже вперше внаслідок проведених досліджень Києва постала картина давнього великого міста.

Попередні розкопки значно активізували підготовку до нових археологічних робіт більш значного масштабу. В 1908 – 1914 рр. у сусідстві з садибою Петровського були проведені дослідження руїн Десятинної церкви Археологічною комісією під керівництвом Д. Мілеєва, внаслідок яких вдалось виявити глибокий рів, засипаний ще в давні часи, глибина якого становила 6-7 метрів від поверхні землі. Водночас, як зазначалось, паралельно відкритій ділянці рову, вдалось віднайти залишки валу, з чим не погоджується О. Комар. Однак, траса рову та його призначення повністю досліджені не були, адже він виходив поза межі Десятинної церкви. Однак, Мілеєв на тлі проведених розкопів вважав, що той рів оточував церкву як певне укріплення.¹¹⁶ Варто додати, що ці розкопки виявили ще й уламок вінця з вушком чорнолощеної посудини корчуватського типу, яку дослідник відносив до пізньослов'янського часу.¹¹⁷ Подальші археологічні розкопки 1936 – 1937 рр., проведені під керівництвом Т. М. Мовчанівського, дали змогу простежити подальший напрям рову та встановити його призначення. Він був виявлений у північно-східній частині садиби доктора М. Петровського та у південно-західній частині садиби Десятинної церкви, де на його дні простежувались фрагменти слов'янської ліпної кераміки VIII – IX ст. Продовження рову було знайдено під час розкопок 1939 року в садибі Слюсаревського (Десятинний пров., 6) під керівництвом М. Каргера. Отож, за допомогою проведених археологічних

¹¹⁶Там само, с. 67.

¹¹⁷Самойловський І. М. Пам'ятки культури полів поховань у Києві // Археологія. 1952. Вип. 7. С. 153

досліджень, вдалось відтворити його реконструкцію та простежити напрямок від північного урвища Андріївської гори до садиби Слюсаревського.¹¹⁸

Археологічні дослідження 1932-1933 рр. на Киселівці виявили залишки слов'янського поселення VII – IX ст., про що свідчать характерні для цього періоду керамічні вироби, кістяні проколки, наконечники до стріл, кісти домашніх та диких тварин, луска риби, глиняні пряслиця та ін. В 1940 р. на цій же горі вперше на території Києва було розкопано антське поселення V- VII ст., сліди лощеного та нелощеного глиняного посуду типу кераміки Корчуватського могильника останніх ст. до н. е., фрагменти ясносірого лощеного посуду типу кераміки полів поховань перших ст. н. е. Експедиція Інституту археології у 1948 р. виявила фрагменти посуду корчуватського та черняхівського типу. Здобуті археологічні матеріали дають підстави стверджувати про існування ранньослов'янського поселення ще з перших століть нашої ери до часів Київської Русі включно.¹¹⁹ Проведені дослідження на Замковій горі показали, що на її площадці існували культури різних епох, нашарування яких складалось з п'яти або шести основних прошарків. Найдавніший з них представляв речовий матеріал доби бронзи, над ним залягав культурний шар зарубинецької культури, представлений великою кількістю кераміки цього типу. Відомості про ранньослов'янське поселення на цій горі представлені неодноразовими знахідками римських монет.¹²⁰

Інститутом археології Академії Наук УРСР в колишній садибі Петровського у 1937 році були проведені розкопки, що відкрили чотири поховання, троє з яких відносились до слов'янських часів, відповідно одне - до культури полів поховань перших ст. н. е. Останнє являло собою трупопокладення та було виявлене на трохи

¹¹⁸Каргер М. К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. М. Лг.: и-во АН СССР, 1958 г., т. 1. С.100

¹¹⁹Богусевич В.А. Про походження і топографію древнього Києва за археологічними даними. *Археологія*. 1952. Вип. VII. С.68

¹²⁰Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 33

більшій глибині, ніж слов'янські поховання. Ніяких слідів труни знайти не вдалось. Кістяк належав дорослій жінці, зліва він неї лежав кістяни гребінець. Біля лівого плеча скелета лежала бронзова фібула, типу римських провінціальних. Було знайдено глечик, датований III – IV ст., а також невелику бронзову литу пластинку з зображенням голови людини. Описані речі відносяться до перших ст. н.е. та характерні для епохи полів поховань.¹²¹

Розкопками Київської експедиції у 1939 року під керівництвом М. Каргера у південно-західному кутку колишньої сад. Петровського вперше було виявлено землянку VIII – X ст., адже швидке забудування міста XI – XIII ст. фактично “стерло” з лиця землі сліди городищ цього періоду. У північно-західному кутку була виявлена глиняна піч, що задовільно збереглася. На підлозі землянки простежувались шматки обпаленої глини з відбитками прутів, кістки тварин, невелика кількість фрагментів грубої ліпної кераміки, кілька глиняних пряслиць. Склад цих знахідок дозволяє віднести розкопану нами напівземлянку до жител стародавнього поселення, що існувало на Андріївській горі у VIII-X ст.¹²²

У 1938 р. при розкопках в кол. сад. Святославського (Куренівка) були виявлені матеріали зарубинецького типу, а саме уламки кераміки та уламки бронзової шпильки, що підтверджує наявність людських поселень рубежу н. е. у цьому районі.¹²³ Розвідувальними роботами експедиції “Великий Київ” Інституту археології АН УРСР у післявоєнні роки 1945 – 1947 р. були знайдені рештки посуду зарубинецької культури на березі р. Почайна, в низинній північно-східній частині міста, відомої під назвою Оболонь.¹²⁴ Певні поселення цього часу були виявлені в районі Печерська. Зокрема, при розкопках у 1947 р. у Спаській церкві на Берестові

¹²¹Самойловський І. М. Пам'ятки культури полів поховань у Києві // Археологія. 1952. Вип. 7. С.153

¹²²Каргер М. К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. М. Лг.: и-во АН СССР, 1958 г., т. 1. С. 104

¹²³Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 36

вдалось знайти уламки чорнолискованої ліпленої кераміки зарубинецького типу. Ці дослідження, доповнюючи уже згадані знахідки римських монет на т. Печерська, свідчать про існування давнього протокиївського поселення.¹²⁵ Простежено поселення зарубинецької культури під час однієї з розвідок Г. М. Шовкопляс та І. М. Шовкопляс у 1965 – 1974 р. в урочищі Луг на Оболоні, на правому березі р. Почайни. Десятирічні розкопки дали змогу виявити і найдавніші заселення Оболоні, зокрема, рештки епохи неоліту, міді-бронзи, ранньозалізного віку, ранньоскіфського часу.¹²⁶

У 1964 році на території Юрковиці, де раніше були знайдені залишки поселення кам'яного віку, В. Д. Дяденком проводились розвідки, що виявили матеріали рубежу нашої ери - зарубинецької культури. В 1965 році там було проведено археологічні розкопки під керівництвом Є. В. Максимова, внаслідок яких були знайдені матеріали чорноліської, зарубинецької культури та давньоруської доби.¹²⁷

Відкриття П. П. Толочком та В. К. Гончаровим давнього житла на т. Старокиївського городища у 1971 р. становить виключний інтерес у питанні дослідження виникнення Києва. В ньому була виявлена добре збережена піч, наповнена глиняним посудом, що аналогічний кераміці поселення с. Корчак та городища Зимне. Це дає змогу датувати житло V – VI ст., що свідчить про його заселення уже в середині I тис. н. е.¹²⁸

¹²⁴Шовкопляс А.М. Раскопки на берегу Почайны. *Археологические исследования в Украине*. 1968. Вип. 2. С.161

¹²⁵Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 38

¹²⁶Парнікоза І. Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі – погляд крізь віки [Електронний ресурс] / І. Ю. Парнікоза // Мислене древо [сайт]. – Текст. та графіч. дані. – 1999–2018. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands.html>

¹²⁷Томілович Л. Юрковиця. З історії літописних місцевостей // *Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища*. К.: АртЕк, 2003. С. 103—113.

¹²⁸Килиевич С. Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков /С. Р. Килиевич; АН УССР, Ин-т археол. К. : Наукова думка, 1982. С. 28

У 1981 – 1982 р. проводились археологічні дослідження вул. Поліни Осипенко в районі місцевості Старого Києва. У ході розкопко було виявлено ряд житлових забудов. Особливої уваги заслуговує знахідка трьох шахматних фігур з кісток : короля, тури та пішака, що датуються VIII – IX ст. Цікавою є знахідка бронзової п'ятипальчастої фібули VI – VII ст. поблизу житла під номером 11, що використовувалась як оберег. Її напівкруглий щиток по зовнішньому овалу має шість круглих отворів. Його виступи дають зображення голів качок.¹²⁹

Територія Києва була інтенсивно заселена трипільськими поселеннями, що уже показали археологічні дослідження В. Хвойки. З цього приводу варто додати розкопки у 1996 році, що проводились Старокиївською експедицією поблизу Львівської площі, де було виявлено укріплене поселення згаданої трипільської культури, що підтверджувалось характерною керамікою цього часу.¹³⁰

У 2005 – 2011 рр. Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАН України під керівництвом відомого археолога ХХІ ст. Г. Ю. Івакіна були проведені комплексі археологічні дослідження Десятинної церкви, пов'язані з ідеєю відродження Десятинної церкви. Результати розкопок вражають : знайдено 22 поховання Х ст., залишки поселень трипільської та зарубинецької культур, об'єкти язичницької доби, котлован житла з піччю VIII ст. та найголовніше - продовжено дослідження рову давньокиївського городища. Під час одного з розкопів вдалось виявити повний перетин цього рову, ширина якого складала 6 м.¹³¹ У 2007 р. вдалось розкрити його частину, що дало змогу розкрити нові уявлення щодо його

¹²⁹Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. / сбор. науч. труд. - К. - Наукова думка, 1985 - с. 42

¹³⁰Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Дослідження трипільського поселення і давньоруських укріплень у Києві в 1996 році.// Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 років. К., 2000 р. С. 105-106

¹³¹Г.Ю. Івакін, В.К. Козюба, О.В. Комар, О.В. Манігда. Археологічні дослідження ділянок біля Десятинної церкви 2008 р.// Археологічні дослідження в Україні 2008 р. К.: ІА НАН України. 2009. С. 169

призначення. Як виявилось, той рів, що раніше відносили до ранньослов'янського часу, був давньоруською фортифікаційною спорудою кінця X ст., що передує моменту спорудження Десятинної церкви. Однак, паралельно вдалось знайти рештки більш давнього рову, що відноситься до кінця IX - поч. X ст. Відповідно, "ювілейну теорію" виникнення городища у ранньослов'янський час було відкинуто.¹³²

Таким чином, аналізуючи історичні та археологічні матеріали XX-XXI ст., можна стверджувати, що проведені дослідження цього періоду, що супроводжувались дискусіями, були більш досконалішими, систематичними, комплексними, ніж у попередній період. Особливо значущими були результати археологічних розкопок, що дали змогу сформувати нові уявлення щодо виникнення Києва.

Отже, підсумовуючи можна сказати, що дослідження проблеми заснування міста Київ впродовж XVIII - XXI ст. тлумачилось істориками по-різному і головну роль у їхніх дискусіях відіграв переказ Нестора. Одні – підтримували думку про реальне існування Кия та його братів, інші – заперечували або формулювали свої теорії. Попри це, археологічні дослідження, які почались у XIX ст. та продовжувались у XX - XXI ст. надали нові уявлення для аналізу цієї проблеми. Сучасні історики продовжують пошуки вирішення "ювілейної" теорії заснування Києва.

¹³²Історія Без Міфів. "1500 років Києву – фейк? Реальний вік столиці України // 10 запитань історика". YouTube, 29 травня 2021. Відео, 37:08. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=B-pJXCUHbTE>.

РОЗДІЛ 3.

НАЙДАВНІШІ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА

Дослідження появи міста Києва починається з характеристики його найдавніших поселень, які стали відомим завдяки проведенню комплексних археологічних досліджень з XIX ст. Безумовно, їхню появу не можна ототожнювати з часом виникнення власне міста, адже безперервного існування того чи іншого давнього поселення, на якому міг сформуватись ранній Київ в цей час ще не було. Однак, не зважаючи на те, що ці поселення не мали прямого відношення до заснування майбутньої столиці Київської Русі все ж вони є частиною його історії.

Перші сліди людської діяльності на теренах Києва відносяться ще до пізньопалеолітичного часу. У цей період людина виготовляла знаряддя праці засобами сколювання і оббивання каменю та здебільшого займалась полюванням¹³³. Найдавнішою з них є відома стоянка, відкрита на вул. Кирилівській у 1893 - 1899 роках відомим дослідником та археологом Вікентієм Хвойкою. Нижній культурний шар спостерігався тут на глибині 19 – 22 м. від сучасної поверхні, водночас глибина верхнього шару становила 13 – 14 м¹³⁴. Про наявність поселення свідчили численні рештки кісток мамонта, яких було понад 70 екземплярів, залишки вогнищ, знаряддя праці з кременю і різьблені фрагменти мамутових іклів, які були орнаментовані, що означало розвиток мистецтва¹³⁵. Велика кількість кісток підтверджує те, що головним заняттям первісних людей, котрі довготривалий час мешкали на цій території було полювання.

¹³³Стародавній Київ / П. П. Толочко. Київ: Наукова думка, 1966. С. 7.

¹³⁴Іванцов І.О. *Стародавній Київ* / Упорядник Г.І.Іванцова-Костенко. К.: Вид-во «Фенікс», 2003. С. 46.

¹³⁵Київ: *Провідник* / за ред. Ф. Ернста ; передм. С. Білокінь. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2022. С. 24.

Подібні до кирилівських, сліди палеолітичної доби також простежувались в урочищі Протасів Яр під час будівництва залізниці на глибині 15 м від сучасної поверхні. Знаходиться воно поблизу Байкового кладовища та є південно-східним схилом Батієвої гори¹³⁶. Тут також було знайдено рештки вугілля та попелу, кістки викопних тварин та уламки первісних знарядь праці¹³⁷.

Післяльодовиковий період характеризувався пам'ятками мезоліту та неоліту, знайденими на Кирилівських висотах, Микільській Слобідці, в районі Солом'янки, на Пріорці, в районі Чапаєвки, Лисій горі та Оболоні¹³⁸. Цей період знаменувався різким скороченням чисельності великої худоби, водночас зміною форм полювання та знарядь праці, які тепер були покращені та підвищували продуктивність процесу добування їжі. Відповідно і знахідки, що траплялись у названих місцевостях були характерними для того часу.

Верхній горизонт уже згаданої раніше Кирилівської стоянки відзначався рештками мезолітичної доби, котрі залягали на глибині 13 – 14 м. Було відкрито сліди невеликих жител, по типу тимчасових куренів. Чимало простежувалось знарядь правильної форми, невеликих за розміром, яких можна віднести до мікролітичного типу¹³⁹. Це скребки, різці, пластинки з затупленим краєм, загострені пластинки, нуклеуси, а також багато необробленого кременю. До того ж траплялись кістки вовка, ведмеда, гієни та інших¹⁴⁰. Такі рештки, віднайдені на території Києва,

¹³⁶Парнікоза І. та ін. Ландшафтний заказник місцевого значення «Протасів Яр» [Електронний ресурс] / І. Парнікоза та ін. // *Мислене древо – багатоцільовий український сайт*. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Nature/kyiv-pzf-projects/kyiv-novostvoreni-pzf/kyiv-protasiv-jar-reserve.html> (дата звернення: 26.09.2023).

¹³⁷Брайчевський М. Ю. *Коли і як виник Київ* / АН Української РСР ; Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 11.

¹³⁸Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва. / М. Ю. Брайчевський // *Український історичний журнал*. 1959. № 5. С. 53.

¹³⁹Брайчевський М. Ю. *Коли і як виник Київ* / АН Української РСР ; Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 11.

¹⁴⁰В часи прадавніх культур (10–1 тис. до н.е.) [Електронний ресурс] // *Мислене древо – багатоцільовий український сайт*. – Режим доступу:

свідчать про суттєві зміни у житті первісних людей внаслідок завершення льодовикового періоду, що проявлялись в першу чергу у розвитку їхніх технічних навичок у виготовленні досконаліших знарядь праці.

Найбільш характерними для доби неоліту рештки були виявлені в районі Микільської Слобідки. Вперше їх відкрив М. Біляшівський поблизу оз. Святище. Віднайдені артефакти є характерними до неолітичної дніпро-донецької культури (V тис. до н. е.)¹⁴¹. Тут простежувались залишки кераміки, їжі, наземних жител у вигляді наметів, що були заглиблені у землю, господарські ями, крем'яні вироби, а також цілий глиняний посуд виготовлений з гострим дном, для того, щоб його було зручно ставити у річковий пісок. Було виявлено і пряслиця, що свідчило знання прядіння тогочасних жителів Києва¹⁴². Подальші археологічні дослідження Микільської Слобідки були здійснені у 1949 р. під керівництвом В. Даниленка. Переважну більшість знахідок складали вироби з кераміки та кременю. Спостерігались надзвичайно прості за формою уламки орнаментованого глиняного посуду, а також пам'ятки мікролітичної індустрії у вигляді кремінних трапецій¹⁴³.

Залишки неолітичного часу було виявлено у північній околиці Києва - на Оболоні. Переважно, археологічний матеріал там складався з фрагментів глиняного посуду, та незначної кількості крем'яних виробів¹⁴⁴.

Свідченням існування первісних поселень за неолітичної доби на території майбутнього міста Києва є знахідки поблизу колишнього с. Чапаєвка. Датоване V тис. до н. е., тут було виявлено житло у вигляді напівземлянки, а в його центрі

<https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/Prahistory/dnieper-in-prehistoric-times.html>, – Дата звернення: 26 вересня 2023 р.

¹⁴¹В часи прадавніх культур (10–1 тис. до н.е.) [Електронний ресурс] // Мислене древо – багатоцільовий український сайт. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/Prahistory/dnieper-in-prehistoric-times.html>, – Дата звернення: 26 вересня 2023 р.

¹⁴²Там само.

¹⁴³Шапошнікова О. Г. Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва // Археологія. Київ, 1953. Т. VIII. С. 140.

¹⁴⁴Там само.

знаходилося вогнище . Також простежувались типові для неолітичного часу крем'яні знаряддя праці, уламки глиняного посуду. Про розвиток культурних надбань неолітичної людини свідчать знахідки черепка, у глині якого виявлено домішки ячменю, що є підтвердженням виникнення хліборобства у той час, а також унікальна річ - глиняне прясло, що означало появу ткацького виробництва¹⁴⁵.

Доба мідно-кам'яної доби на т. Києва ознаменувалась у формі численних решток культури Трипілля-Кукутені. Поселення цього часу переважно будувались у важкодоступних місцях (на пагорбах, схилах балок, мисах плато, у заплаві річок) і їхнє розташування у Києві не виключення¹⁴⁶. Неприступність київських пагорбів приваблювала трипільців. Ще досліджуючи Кирилівську стоянку Вікентій Хвойка звернув увагу на велику кількість фрагментів грубої кераміки, що значно відрізнялись від інших знахідок. Подальші розкопки у 1895 – 1896 рр. на Кирилівських висотах призвели до неочікуваних результатів: було виявлено понад 70 жител у формі землянок, що мали вогнищеві ями у центрі, до яких вели сходи. Цікавим було те, що стіни жител були обмазані глиною. Також простежувались численні рештки писаних керамічних виробів, орнаментованих відбитками шнура або штампів, кістки домашніх тварин, що свідчить про розвиток скотарства, знаряддя праці з каменю та кістки, типові для трипільської культури культові глиняні статуетки, ліпний посуд та пряслиця¹⁴⁷.

На горі Юрковиця, яку часто помилково ототожнювали з літописною Хоревицею, також було відкрито залишки пізньотрипільського поселення, про що свідчать рештки заглиблених у землю жител, господарчі ями, знаряддя з каменю,

¹⁴⁵Брайчевський М. Ю. *Коли і як виник Київ* / АН Української РСР ; Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 14 .

¹⁴⁶Відейко М. Ю. Давні поселення України / М. Ю. Відейко, Р. В. Терпиловський, В. О. Петрашенко. Київ, 2005. С. 72.

¹⁴⁷Бахмат К.П. Вікентій Вячеславович Хвойка // Археологія. 1964. Т. XVIII. С. 190.

кісток та рога, уламки глиняного ліпного посуду, сліди вогнищ у вигляді глиняної обмазки, глиняні статуетки та пряслиця¹⁴⁸.

Схожі пізньотрипільські рештки софійського типу були відкриті та досліджені у 1949 - 1950 рр. Ю. Захарчуком на Сирці. Там теж було віднайдено залишки жител, господарські ями, жіночі статуетки, пряслиця та знаряддя з кісток. Також у великій кількості спостерігались фрагменти кераміки софійського типу¹⁴⁹.

Представниками трипільської цивілізації була заселена і Замкова гора, що прилягала до місцевості Старокиївської гори. Остання також була зайнята новими мешканцями, залишки існування яких побачив у 1907 р. В. Хвойка, досліджуючи язичницьке капище та знахідки давньоруської доби у садибі М. М. Петровського¹⁵⁰. Культура Трипілля-Кукутені була надто виразною на київських землях, про що свідчать численні рештки їхніх поселень і в інших місцевостях: в районі Львівської площі, Корчуватому, в Пирогові, Чапаєвці, Бортничів, Липок та ін.¹⁵¹.

Були відомі також і могильники трипільського часу, котрі розташовувались на лівому березі Дніпра. Одним з таких, що відноситься до кінця історії їхньої культури, був могильник у Дарницькому районі Києва і мав назву Червонохутірський. Розкопки, що проводились тут у 1951 р., виявили 195 поховань, що вирізнялись обрядом тілоспалення. Більшість з них були поміщені в урни. Також було виявлено численні рештки орнаментованого керамічного посуду, який був характерним для пізньотрипільського часу, крем'яні вироби, що здебільшого складались з залишків озброєнь, такі як наконечники стріл, кинджали, шліфовані та

¹⁴⁸Брайчевський М. Ю. *Коли і як виник Київ* / АН Української РСР ; Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 16.

¹⁴⁹В часи прадавніх культур (10–1 тис. до н.е.) [Електронний ресурс] // Мислене древо – багатоцільовий український сайт. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/Prahistory/dnieper-in-prehistoric-times.html> . – Дата звернення: 26 вересня 2023 р.

¹⁵⁰Культурна спадщина: зб. наук. пр. / Український державний інститут культурної спадщини; за ред. О. А. Пلامеницької. Київ, 2017. Вип. 1 (10).С. 93

¹⁵¹Там само. С. 91

просвердлені сокирки, тощо¹⁵². Поблизу великого трипільського поселення на Чапаєвці виявлений могильник налічував 31 поховання. У ході дослідження виднівся глиняний посуд, антропоморфна жіноча статуетка та рештки крем'яних виробів¹⁵³.

Трипільська цивілізація припинила своє існування. Тому виводити початки міста Києва з цієї доби було б помилковим, адже безперервності існування їхніх поселень не було. Період з II до I тисячоліття до н. е. на території Києва був представлений артефактами епохи міді та бронзи, коли основними галузями праці було землеробство та скотарство. У цей час спостерігався посушливий клімат, тож селились переважно в районах близьких до води, переважно на піщаних дюнах та терасах річкових долин. Також пам'ятки цього періоду були представлені і на київських горах. Кількість поселень у порівнянні з неолітичним періодом значно зросла¹⁵⁴. Під керівництвом Є. Максимова у 1965 р. проводились археологічні дослідження уже згаданої раніше Юрковиці, в ході яких було виявлено кераміку характерну лише для доби бронзи¹⁵⁵. Ознаки існування поселень цієї доби також спостерігались на Старокиївській горі, Замковій горі, на Подолі, на Борщагівці та Труханові¹⁵⁶.

У VIII – III ст. до н. е. Середнє Подніпров'я заселяли представники залізного віку, що перебували на етапі розпаду первіснообщинних відносин. Цей період

¹⁵²Брайчевський М. Ю. *Коли і як виник Київ* / АН Української РСР ; Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 17.

¹⁵³В часи прадавніх культур (10-1 тис. до н.е.). Мислене древо – багатоцільовий український сайт. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/Prahistory/dnieper-in-prehistoric-times.html> (дата звернення: 30.09.2023).

¹⁵⁴Епоха міді-бронзи и ранний железный век // Мислене древо. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/History1963/Vol1/2/3.html> (дата звернення: 30.09.2023).

¹⁵⁵Пєфтіць, Д. (2017). Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з розкопок на г. Юрковиці. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1(1), 244-249.

¹⁵⁶Епоха міді-бронзи и ранний железный век // Мислене древо. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/History1963/Vol1/2/3.html> (дата звернення: 30.09.2023).

називається скіфським, адже українські землі в той час були заселені племенами скіфського часу, які здебільшого були зайняті землеробством та скотарством¹⁵⁷. Історія Києва цього періоду була описана завдяки археологічним відкриттям численних залишків великих неукріплених городищ, курганів, поселень та могильників. Поява заліза сприяла швидкому економічному розвитку киян, що відображалось в першу чергу у покращенні знарядь праці. До прикладу можна сказати, що тільки залізна сокира дозволила звільнити від лісного масиву велику кількість землі для посіву врожаю¹⁵⁸.

Через формування родоплемінної знаті з'являються курганні поховання з великим насипом землі, в той час, як бідні поховання були з невеликими насипами. Прикладом перших є великий курган біля с. Глеваха, що відноситься до VI ст. до н. е. та був відкритий у 1950 р. Начиняло це поховання численні рештки глиняних судин, прикрашеними золотими пластинками, залізних виробів, кольорового каміння та золотих прикрас¹⁵⁹. Прикладом укріпленого городища є Хотівське, що було оточене валом і ровом, площа якого складала 30 га. Речовий матеріал представляли залишки свійських та диких тварин, глиняного посуду, черпаків скіфського типу, уламки посуду грецького походження та артефакти пізнішого часу. Однак, найголовнішою знахідкою, що дозволила датувати городище до скіфського часу був бронзовий наконечник стріли¹⁶⁰. Друге укріплене городище було виявлене у с. Ходосівка.

Неукріплені поселення, виявлені на т. Києва датувались VI – IV ст. до н. е. Їхнє речове начиння здебільшого складалось з залишків напівземлянкових жител,

¹⁵⁷Брайчевський М. Ю. *Коли і як виник Київ* / АН Української РСР ; Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 21.

¹⁵⁸Епоха міді-бронзи и ранний железный век // Мислене древо. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/History1963/Vol1/2/3.html> (дата звернення: 30.09.2023).

¹⁵⁹Там само.

¹⁶⁰Брайчевський М. Ю. *Коли і як виник Київ* / АН Української РСР ; Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С.23.

численних залізних та бронзових виробів, кісткових решток свійських та диких тварин та глиняного посуду. Вперше вони були відкриті у с. Підгірці, звідки поширилась назва поселень підгірцівського типу, що згодом були виявлені на т. Києва у багатьох місцях - на Старокиївській та Лисій горах, в районі Микільської Слобідки, на Подолі, Пріорці, у Києво-Печерській Лаврі та ін¹⁶¹.

Поховання підгірцівської культури V ст. до н. е., глибиною 1,3 м. від поверхні, було досліджене С. Тараненком на території Митрополичого саду Києво-Печерської лаври. Воно було окремим похованням, не належало до могильника. Його начинням був скорчений кістяк 15 або 16-річного юнака, два горщики, кістяне вістря стріли та миска¹⁶².

Під час науково-рятувальних розкопок у 2018 – 2019 р. під керівництвом С. Тараненка та В. Івакіна на території церкви Спаса на Берестові було досліджено чорноліську археологічну культуру раннього залізного віку. На це вказували артефакти IX ст. до н. е., серед яких знайдена споруда, ліпний глиняний посуд, фрагменти кераміки та бронзова , що була відповідною для того часу¹⁶³.

Отже, поселення доби кам'яного, мідного, бронзового чи залізних віків не змогли стати тим підґрунтям, на якому б виник Київ. Одні з'являлись - інші зникали з тих чи інших причин. Безумовно, не можна знехтувати тим фактом, що кожен з цих періодів поступово розвивав майбутнє місто, що сприяло подальшому удосконаленню життя на його території, однак безперервності існування не було у

¹⁶¹Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1966. С. 21.

¹⁶²Тараненко, С. (2021). Комплексне дослідження Митрополичого саду Києво-Печерської лаври. *Slavia Antiqua. Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim*, (62), 49–70. <https://doi.org/10.14746/sa.2021.62.3>

¹⁶³ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ на території Національного заповідника “Києво-Печерська лавра” за історико-археологічними даними // Національний заповідник "Києво-Печерська лавра". – Режим доступу:

<https://kplavra.kyiv.ua/en/node/3321> (дата звернення: 29.11.2023).

жодного з досліджених поселень, а тому вони можуть претендувати лише на звання докиївських, адже становлять передісторію Києва.

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА : ВІД РУБЕЖУ НАШОЇ ЕРИ ДО РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ГОРОДИЩ

4.1. Поселення рубежу нашої ери

Найдавніші поселення безперечно стали частиною передісторії Києва, отож применшувати їхню роль було б великою помилкою, адже кожне з них здійснювало еволюційний розвиток майбутнього міста, що проявлялось у поступовому покращенні умов життєдіяльності представників різних культур, що його населяли. Однак, кістяком на базі якого сформувався Київ були ранньослов'янські поселення рубежу н. е., адже більш ранні утворення зникли так і не ставши ядром міста, а ті, що ми називаємо їх “протокиївськими” вирізнялись безперервністю існування. Соціальні та економічні трансформації первісного суспільства, започаткований ще з неолітичної революції, суспільні поділи праці, поява надлишкового продукту, що спричинила виникнення торгівлі, а згодом і майнове розшарування - ці причинно-наслідкові зв'язки стали точкою відліку у формуванні державності¹⁶⁴. Сама поява міста Києва була зумовлена спочатку відокремленням ремесла від сільського господарства, що відбулось тут на рубежі нашої ери, а згодом і виникненням ремісничо-торговельних поселень. Саме таким був шлях виникнення давньоруських міст¹⁶⁵.

Доба II ст. до н. е. - II ст. н. е. на території Києва була представлена зарубинецькою культурою, назва якої походить з с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району, де були вперше виявлені її речові матеріали. Носіями цієї культури були власне слов'яни, які у I – II ст. н. е. найменувалися венетами. Їхніми

¹⁶⁴Там само. С. 22.

¹⁶⁵Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва. / Український історичний журнал. 1959. № 5. С. 54.

основними заняттями були хліборобство, про що свідчили відбитки зерна та соломи культурних злаків на знайдених артефактах, а також осіле скотарство. Жили зарубинецькі племена територіальними общинами¹⁶⁶. Сліди цих поселень були виявлені на Старокиївській горі, Замковій горі або Киселівці, на Подолі, Юрковиці, в районі Львівської площі, на Печерську, Оболоні та ін¹⁶⁷.

Залишки зарубинецької культури на Старокиївській горі траплялись систематично впродовж археологічних досліджень. У 1907 – 1908 р. під час розкопок у садибі Петровського, що проводились В. Хвойкою був знайдених сіро-коричневий лощений кухлик з ручкою, що був типовим для могильного посуду, знайденого раніше у с. Зарубинці, Межиріччі, Ржищеві. В цій садибі було виявлено арбалетоподібну бронзову фібулу, яку датували II ст. до н. е. та поховання з обрядом тілоспалення, яке супроводжували 4 посудини¹⁶⁸. Це свідчить про існування некрополя, поблизу якогось поселення рубежу н. е., що підтверджується розкопками, проведеними Інститутом Археології АН УРСР у 1937 р. Було досліджено два поховання, інвентар яких дозволяє віднести їх до типу так званих "полів поховань". Там само у 1939 р. поблизу обриву гори було відкрито землянку, стінки якої майже не зберіглись, тому її кордони встановлювались за обпеченою та утрамбованою глиняною підлогою, де простежувалась велика кількість згорілої деревини. Знайдені фрагменти грубої ліпної та чорнолощеної кераміки дозволяє віднести виявлене житло до перших століть н. е., що існувало на Старокиївській горі

¹⁶⁶Брайчевський М. Ю. *Коли і як виник Київ* / АН Української РСР ; Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С.26.

¹⁶⁷На світанку слов'янської історії (кінець I тис. до н.е. – X ст. н.е.) // Мислене древо. – Режим доступу:

<https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/Prahistory/dnieper-in-slavic-times.html> (дата звернення: 02.10.2023).

¹⁶⁸Самойловський І. М. Пам'ятки культури полів поховань у Києві. Археологія. Т. VII. Київ. 1952 р. С. 153.

не пізніше III – IV ст. н. е.¹⁶⁹. Знахідки римських монет II ст. н. е., що свідчили про розвиток торгівельних відносин слов'ян з Римською імперією тут також простежувались. У 1908 р. був знайдений срібний денарій Андріана (117 - 138 рр. н. е.), а у 1937 - денарій 162 р. імператора Люція Вера¹⁷⁰. Серед прикрас римського виробництва відомою є бронзова бляшка з рельєфним зображенням людського обличчя в короні, а також антична камея з великою головою Венери¹⁷¹.

Численні пам'ятки зарубинецької культури були досліджені на Замковій горі, однак були виявлені артефакти інших періодів : від епохи бронзи до найновіших часів. Більшу частину зарубинецьких матеріалів складали столовий та кухонний посуд, що різнилися між собою. Останній був більш грубим, виготовлений з погано вимішеної глини, що містила великі домішки¹⁷². При проведенні розкопок у 1940 р. простежувались уламки лощеного і нелощеного ліпного посуду типу кераміки Корчуватського могильника, а також фрагменти сіролискованого керамічного посуду типу культури “полів поховань”. Там віднайшли і двоствольну ручку античної амфори, котра точно датувалась рубежем н. е.¹⁷³. А у 1999 році, вперше, в центральній частині гори віднайшли залишки житла з відкритим вогнищем та господарську яму, що свідчило про наявність поселення на Замковій горі, а знахідки зарубинецької культури в різних її частинах дає підстави

¹⁶⁹Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. Отчёты и материалы (1938-1947 гг.) Киев: Изд-во АН Украинской ССР, 1950. С. 97-98.

¹⁷⁰Шовкопляс А. М. Памятники зарубинецкого времени в г. Киеве. МИА, 1969 р. № 160, с. 76.

¹⁷¹Брайчевський М. Ю. *Коли і як виник Київ* / АН Української РСР ; Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 30.

¹⁷²Климовский С.И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории / Предисл. М.В.Поповича. К.:Стилос, 2005. С. 14.

¹⁷³Самойловський І. М. Пам'ятки культури полів поховань у Києві. Археологія. Т. VII. Київ. 1952 р. С. 155.

стверджувати, що воно було великим¹⁷⁴. Існування ранньослов'янського поселення підтверджується і знахідками римських монет, в тому числі рідкісних¹⁷⁵.

Сліди життя перших століть н. е. були виявлені і на Подолі. Про це свідчить фрагмент бронзової шпильки та черепки культури ранніх полів поховань, відкриті у 1938 р. по вул. Фрунзе¹⁷⁶. Ймовірність існування ранньослов'янського поселення не обмежується цими знахідками, їх доповнює значна кількість римських монет, котрі здебільшого зустрічались тут у ході проведення земляних робіт в різний час і в різних місцях. Напевно, найбільш відомим є Оболонський скарб що був відкритий ще у 1876 р. Він налічував 350 мідних римських монет, котрі датувалися II – IV ст. н. е. Цікавим є те, що були знайдені і малоазійські монети, що свідчили про розвиток торгівлі не тільки з Римською імперією, а й з Малою Азією. Ці матеріали підтверджують не лише існування якогось слов'янського поселення на Подолі у перших століттях нашої ери, а й їхній економічний розвиток¹⁷⁷.

Археологічні дослідження фундаменту церкви Спаса на Берестові в районі Печерська у 1947 р, що проводилися з метою виявлення гробниці Юрія Долгорукого, відкрили сліди зарубинецької культури. Про це свідчили уламки ліпленої вільноруч чорнолощеної посуду¹⁷⁸. Не обійшлося і без римських денаріїв, знайдених на Печерську під час будівництва жандармських казарм, котрих налічувалось 82. Датувались вони імператорською добою - від Августа до Гети (I – III ст. н. е.)¹⁷⁹.

¹⁷⁴Климовский С.И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории / Предисл. М.В.Поповича. К.:Стилос, 2005. С. 17.

¹⁷⁵Брайчевський М. Ю. *Коли і як виник Київ* / АН Української РСР ; Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 33.

¹⁷⁶Самойловський І. М. Пам'ятки культури полів поховань у Києві. Археологія. Т. VII. Київ. 1952 р. С. 155.

¹⁷⁷Брайчевський М. Ю. *Коли і як виник Київ* / АН Української РСР ; Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 36.

¹⁷⁸Самойловський І. М. Пам'ятки культури полів поховань у Києві. Археологія. Т. VII. Київ. 1952 р. С. 155.

Велике ранньослов'янське поселення було і на Юрковиці. Тут у 1964 р. В. Д. Дяденком було відкрито велику кількість зарубинецьких пам'яток, більшість яких представляли фрагменти ліпного глиняного посуду. Чорнолощена кераміка високої якості була представлена кружками з ручками, мисками та горшками. Зустрічався посуд з гладкою поверхнею одної сторони і шорсткою з іншої, глиняні пряслиця, шматки залізних шлаків та залізний ніж, що свідчить про існування залізного виробництва¹⁸⁰. Розкопки, проведені Є. Максимовим у 1965 р. встановили, що у VIII – IX ст. до н. е. Юрковиця займало поселення чорноліської культури, у II – I ст. – тут перебувало городище зарубинецької культури, а у X ст. ця територія була кладовищем¹⁸¹.

Першою найбільш ґрунтовно дослідженою пам'яткою зарубинецької культури є Корчуватський могильник, відкритий у 1937 році на правому березі Дніпра, який безперечно був пов'язаний з якимось поселенням. Широкі дослідження, проведені у 1940-1941 рр. І. М. Самойловським, виявили 100 поховань, серед яких 82 з тілоспаленням та тільки 13 з тілопокладанням, що свідчить про належність могильника до культури “полів поховань”. Були і 5 кенотафів - поховань без загиблого. Рештки спалених небіжчиків були виявлені у ґрунтових ямах або глиняних урнах¹⁸². Начинням поховань здебільшого були рештки чорнолискованого глиняного посуду, яких налічувалось близько 195, керамічного посуду скіфського типу, недбало ліпленого кухонного посуду, дворучну амфору, 24 фібули, залізні та бронзові вироби, кістки тварин, намистини зі світлої пасти та скла. Про ранній

¹⁷⁹Римські монети, які знайдено на території м. Києва / В. Ляскоронський. /Український музей / Управління науковими установами У. С. Р. Р.; голов. ред. П. Курінний. – Київ, 1927. С. 27-41.

¹⁸⁰Шовкопляс А. М. Памятники зарубинецкого времени в г. Киеве. МИА, 1969 р. № 160, с. 78.

¹⁸¹Климовский С.И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории. К., 2005. С. 22.

¹⁸²На світанку слов'янської історії (кінець I тис. до н.е. – X ст. н.е.) // Мислене древо. – Режим доступу:

<https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/Prahistory/dnieper-in-slavic-times.html>

(дата звернення: 02.10.2023).

зарубинецький час існування свідчить амфора III – II ст. до н. е. та посуд скіфського типу¹⁸³.

При будівничих роботах у 1952 р. був відкритий ще один могильник цієї доби на Караваєвих дачах у верхів'ї річки Либідь. Він був заповнений спаленими кістками та орнаментованим чорнолощеним посудом¹⁸⁴.

Однією з найбільших за кількості знахідок римських монет є Львівська площа (Сінний базар) . Тут десь між 1874 та 1875 рр. Під час будівництва Кудрявської лазні робітники виявили великий скарб срібних та мідних римських монет різного розміру в якомусь посуді на взірць відра. Їх налічувалось не менше як пуд, тобто близько 4000 тисяч. Крім маленьких срібних денаріїв були і великі медальйони із випуклим зображенням голови імператорів, що датувались II ст. н. е. Цікавим було те, що скарб був знайдений біля давньої кріпосної межі Києва, яку населяв торгівельно-промисловий люд¹⁸⁵.

Варто згадати і Лук'янівку - історичну місцевість Києва у Шевченківському районі. З нею пов'язаний скарб, знайдений у 1928 р., що складався з 20 римських монет III ст. н. е., а також виявлена у 1951 році мідна кушанська монета, датована II ст. н. е.¹⁸⁶.

На дюнах правого берега Почайни у різний час було виявлено кілька зарубинецьких поселень, які здебільшого характеризувались знахідками ліпного чорного та коричневого лощеного посуду¹⁸⁷. Під час розвідок у 1965 р., проведених Г. М. Шовкопляс та І. М. Шовкопляс, в урочищі Луг була виявлена значна кількість фрагментів ліпного лощеного посуду : частину чорної миски з відігнутими назовні

¹⁸³Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР ; Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 41.

¹⁸⁴Шовкопляс А. М. Памятники зарубинецкого времени в г. Киеве. МИА, 1969 р. № 160. С. 79.

¹⁸⁵Римські монети, які знайдено на території м. Києва / В. Ляскоронський. /Український музей / Управління науковими установами У. С. Р. Р.; голов. ред. П. Курінний. Київ, 1927. С.41.

¹⁸⁶Самойловський І. М. Пам'ятки культури полів поховань у Києві. Археологія. Т. VII. Київ. 1952 р. С. 157.

¹⁸⁷Шовкопляс А. М. Памятники зарубинецкого времени в г. Киеве. МИА, 1969 р. № 160. С. 79.

віночком, уламок невеликого за розміром чорнолощеного реберчатого сосуду, уламок ручки від кружки та інша зарубинецька кераміка¹⁸⁸. Також відстежувались кістки тварин та вугілля. Десятирічні розкопки, проведені археологами з 1965 по 1974 рр., відкрили на Оболоні від епохи неоліту до рубежу нашої ери, про що свідчить зарубинецьке поселення площею 25 тис. кв. км. За кількістю знахідок, що там траплялись та за величиною його площі це найбільше поселення цього часу, досліджене в Україні. У ході розкопок були виявлені 66 жител, які розташовувались у вигляді овалу, які були незначно заглиблені у землю¹⁸⁹.

Знахідками рубежу н. е. відоме і укріплене Пирогівське городище, що знаходилось у Києво-Святошинському районі. Тут вдалось віднайти залишки зарубинецької кераміки та елліністичних амфор III ст. до н. е., а також дві бронзові фібули, котрі датуються I ст. до н. е. У 1966 році був відкритий Пирогівський могильник, що налічував 49 зарубинецьких та 4 ранньоскіфських поховань. Більшість з них були з тілоспаленням, рештки яких містились в урнах та ямах. Також вдалось виявити один кенотаф¹⁹⁰.

На лівому березі річки Віта Литовська в районі Чапаєвки збереглися три поселення зарубинецького часу. Сліди слов'янської культури рубежу н. е. також були виявлені на правому березі р. Сирець (гора Черкень), де В. Д. Дяденко зібрав фрагменти зарубинецької чорнолощеної кераміки. Поселення цієї доби були відомі також і в низинних районах міста. До прикладу, у колекції, зібраній Піонтковським

¹⁸⁸Там само. С. 80

¹⁸⁹Парнікоза І.Ю., Шовкопляс Г.М. Додаток 6. Таємниці Давньої Оболоні // Мислене древо. – Режим доступу: <https://www.myslencedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/Appendices/obolon-kyiv-archaeology.html> (дата звернення: 17.10.2023).

¹⁹⁰Пирогівський могильник [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=pyrogivskyji_mogylnyk

в урочищі “Кристерова Гірка”, що на правому березі Дніпра, у 1928-1929 рр. також містяться уламки ліпного чорнолощеного зарубинецького посуду та керамічних виробів¹⁹¹.

Отже, на території міста Києва в часи зарубинецької культури було два могильники та 14 поселень. Однак, говорити, що всі вони мали пряме відношення до появи давнього Києва, було б помилкою, адже його територія в ті часи була значно меншою, ніж зараз. Безпосередньо, ранній Київ сформувався в районі так званого “Старого міста”, що включає Старокиївську гору, Киселівку, Поділ, район Львівської площі та прилеглі райони¹⁹². Очевидно, велика кількість знахідок римських монет та імпортного товару свідчила про взаємодію Київщини з античним світом, проникнення римських впливів на східних слов'ян. Їх широке розповсюдження у перших століттях нашої ери дає підстави вважати тогочасний Київ осередком торгівлі, адже саме у цей час тут відбувалось відокремлення ремесла від сільського господарства, поява надлишку продукту, що зумовила зародження торгівельних відносин¹⁹³.

4.2. Городище на Старокиївській горі.

Літописний переказ про заснування Києва будувався на концепції існування трьох городищ на трьох горах, де сиділи брати-засновники, однак, немає вагомих причин достеменно вірити Нестору. Як показують дослідження, “гори” це умовна назва, адже в той час вона могла мати інше значення. До прикладу, Старокиївська гора це лише крайній відріг плато, тому у ході дослідження слід з обережністю аналізувати писемні джерела того часу та опиратись на матеріали археологічних

¹⁹¹Шовкопляс А. М. Памятники зарубинецького времени в г. Киеве. МИА, 1969 р. № 160. С. 79.

¹⁹²Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. С. 19.

¹⁹³Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва. /Український історичний журнал. 1959. № 5. С.59.

досліджень, що вже у XX-XXI ст. показали нам нову картину у вивченні питання формування міста Києва¹⁹⁴.

На території міста існувало кілька ранньослов'янських городищ, які відіграли основну роль у становленні Києва: на Старокиївській горі, на Киселівці, Щекавиці та Подолі.

Для з'ясування місцезнаходження адміністративного центру раннього Києва дослідники часто опираються на літописне свідчення про Боричів узвіз, адже саме ця місцевість визначається Нестором як місце київського “граду”. Однак, варто відзначити, що така локалізація була пов'язана із першим місцем “сидіння” Кия і аргументи дослідників, що ототожнювали Андріївський узвіз з Боричевим ґрунтувались на тому, що вони помилково визначали відкрите укріплене городище, як перший град Кия. Хоча це не так, адже літописець писав, що кожен сидів на своїй горі і тільки потім брати заснували град в честь Кия. Скоріше всього, перше місце його “сидіння” було на Уздихальниці, що пов'язана зі Старокиївською горою вузьким перешийком¹⁹⁵.

Археологічні матеріали досліджень на Старокиївській горі підтвердили вірогідність існування укріпленого городища. Варто зазначити, що у літописному переказі йшлося про побудову “граду”, що у тлумаченні деяких істориків означало “місто”. Однак, загальнослов'янське слово “град” було близьким до значень “укріпленого поселення”, “замку” чи “фортеці”, тому інтерпретувати слова Нестора про побудову “міста” було б помилковим. Адже на Андріївській горі Кий побудував давньоруське укріплене городище, навколо якого згодом розвинувся, власне, Київ¹⁹⁶.

¹⁹⁴ Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1971. С. 124.

¹⁹⁵ Климовский С.И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории К.: Стилос, 2005. С. 46.

¹⁹⁶ Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва. /Український історичний журнал. 1959. № 5. С.62.

Залишки цього укріплення на північному відрозі Старокиївської гори були виявлені ще Д. Мілеєвим під час проведених розкопок Десятинної церкви у 1908 – 1912 рр. У ході дослідження було виявлено рів, глибиною 6 м та шириною 4 м, поруч з яким простежувались залишки валу. Його справжнє призначення вдалось з'ясувати під час наступних розкопів Т. Мовчанівського у 1936-1937 рр., та М. Каргера в 1939 р.¹⁹⁷. Було виявлено, що рів існував ще до будівництва Десятинної церкви та був засипаний у X ст. під час її побудови або перед нею. Вздовж нього існував земляний вал близько 4 метрів, на якому виявили залишки дерев'яних конструкцій¹⁹⁸.

Щодо валу, то тут у істориків та археологів виникали протиріччя, адже дослідники, що проводили археологічні розкопки на території Десятинної церкви з 2009 р. дійшли до висновку, що ніякого валу там не було, а на краю рову із внутрішнього боку стояла дерево-земляна стіна, яка частково впала в рів¹⁹⁹. Однак, помилково було б вважати, що цього валу не було, адже в такому випадку куди висипали землю при розкопуванні рову? Звісно, у всі часи вона слугувала для насипу валу, який виконував головну оборонну функцію, і чим глибше був рів, тим вищим та потужнішим був вал. За даними Петра Толочка, археологи не знайшли його по одній причині: при будівництві нових укріплень земля з цього валу була використана, щоб засипати старий рів²⁰⁰.

Площа Старокиївського городища становила 2 га. Воно являло собою велике подвір'я, котре було резиденцією для полянського князя та його оточення. Городище було захищене з трьох сторін крутими схилами, а та сторона, що не мала

¹⁹⁷ Толочко. П. П. Стародавній Київ / АН УРСР, Ін-т археології; [редкол.: П. П. Толочко (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1975. С. 11.

¹⁹⁸ Оборонні споруди Києва X-XIX ст. у контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи [Текст] / Сергій Петров. К. : Експрес-Поліграф, 2012. С. 20 .

¹⁹⁹ Комар Алексей К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева / Комар Алексей // RUTHENICA. 2005. № 4. С. 125.

²⁰⁰ Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная / П. Толочко // Ruthenica. 2009. Т. 8. С. 154.

природнього захисту укріплювалась валом та ровом²⁰¹. Час його побудови археологи встановили за знайденою ліпною керамікою та житлами VIII - IX ст.²⁰². Однак, початкове датування було переглянуте О. Комаром внаслідок нових археологічних досліджень. Тому сучасні історики спираються на думку, що ця давньоруська фортифікаційна споруда датується кінцем X ст., а не VIII-IX. Важливим є виявлення у 2009 р. житла з піччю, датованого VIII ст., яке доповнило джерельну базу для встановлення часу формування першопочатків Києва²⁰³. Однак, існує теорія, що виникнути воно могло і раніше. Про це свідчать поодинокі знахідки V - VII ст. на Старокиївській горі. До прикладу, виявлена ще у 1893 році пальчаста фібула VI ст., або п'ять золотих бляшок, котрі були знайдені у центрі Старокиївської гори та датовані близько V ст.²⁰⁴. Але, зважаючи що ці знахідки були нечисленними та, можливо, навіть загубленими під час Великого переселення народів, суттєвих доказів існування тут поселення V-VI ст. немає²⁰⁵.

За даними археологів, укріплення, що в першу чергу виконувало оборонну функцію, протягом свого існування кілька разів зазнавало реконструкцій. Воно захищало Боричів узвіз, Замкову гору та Поділ²⁰⁶. Поселення Кия станом на середину X ст. Вже було затісним, отож саме тоді з'являється забудова поза його межами. За часів Володимира уже зводяться нові укріплення, котрі охоплювали

²⁰¹Возникновение города Киева // Мислене древо. – Режим доступу:

<https://www.myslencedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/History1963/Vol1/3/2.html>

(дата звернення:

31.10.2023).

²⁰² Климовский С.И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории. К., 2005. С. 31.

²⁰³ Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження) : темат. зб. наук. пр. / редкол.: Н. Г. Ковтанюк (голов. ред.) та ін.; М-во культури і туризму України, Нац. музей історії України. Київ. 2010. С. 128.

²⁰⁴ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 74.

²⁰⁵ Климовский С.И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории. К., 2005. С. 36.

²⁰⁶ Фортифікації Києва IX – першої половини XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень) / Ю.Е. Овчинников // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. 2012. Вип. 21. С. 103.

більшу територію²⁰⁷. Однак, ще у 969 р. найдавніше городище ще існувало, інакше місто не витримало б облоги печенігів. Загроза нападу сприяла побудові нових, більш потужних укріплень, відомих як "місто Володимира". Тому можна припустити, що знесення старих оборонних споруд Кия відбулось у другій половині X ст²⁰⁸.

У межах граду ще у 1908 р. Вікентій Хвойка відкрив та дослідив язичницьке капище округлої форми з чотирма виступами, орієнтованими за сторонами світу, та стовп, який дослідник інтерпретував як жертovníк. Навколо нього була велика кількість кісток та черепів тварин, переважно домашніх²⁰⁹. Однак, дослідження у 1937 році, проведені Т. Молчанівським дали нову інформацію. Виявилось, що капище було прямокутної із заокругленими кутами. Вірогідно, воно розташовувалось в центрі городища, а навколо розташовувались житла V-VIII ст²¹⁰.

У землі, що заповнювала рів було знайдено багато речей XI - XIII ст., залишки напівземлянки та ювелірної майстерні. Тому можна стверджувати, що в XI ст. рів не виконував своєї попередньої функції, адже на його уже були міські садиби²¹¹.

На схід і південь від рову, хоча деякі поховання траплялись на захід та південь від нього, існував великий міський некрополь, де було розкопано близько 150 поховань²¹². Більшість з них відносяться саме до IX-X ст., однак, не можна

²⁰⁷ Козюба В. К. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. 2008. Т. 1. С. 240

²⁰⁸ Там само. С. 150.

²⁰⁹ Каргер М. К. Древний Киев. – 2. "Капище" и вопросы его реконструкции // Мислене древо. – Режим доступу:

<https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/1958Karger/Vol1/Sites8-10Cent/PaganTemple.html>

(дата звернення: 06.11.2023).

²¹⁰ Кирилович С. Р. Детинец Киева IX - первой половины XIII веков : по материалам археол. исслед. / С. Р. Кирилович; АН УССР, Ин-т археологии. Киев: Наук. думка, 1982. С. 35.

²¹¹ Возникновение города Киева // Мислене древо. – Режим доступу:

<https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/History1963/Vol1/3/2.html>

(дата звернення:

31.10.2023).

²¹² Іванцов І. О. Стародавній. Київ. Київ: Фенікс, 2003. С. 77.

сказати, що більш ранніх не існувало, бо вони могли бути зруйнованими внаслідок утворення пізніших поховань²¹³. Могильник просувався по всій території “міста Володимира”, однак поховання розташувались групами, а не суцільно. Переважно, тіла були поховані за обрядом трупопокладення. Поховання з обрядом трупоспалення були і, можливо, навіть у більшій кількості, але виявити їх складніше²¹⁴. Начиння могил було бідним: воно складалось із ліпної кераміки, виробів з металу та кістки, одиничні бронзові прикраси, тощо²¹⁵. Майнова диференціація вже відчувалась, адже поховання феодальної знаті було багатшим. Припинення існування цього могильника можна віднести до середини X ст., або до 80-х років цього ж століття²¹⁶.

Отже, ці дослідження розв’язали одне з найскладніших питань у топографії давнього Києва, адже вони розвіяли попередні уявлення про місто Володимира як найдавніший осередок. Час заснування Стародавнього городища є спірним, однак початкове датування було переглянуте О. Комаром внаслідок нових археологічних досліджень. Тому сучасні історики спираються на думку, що ця давньоруська фортифікаційна споруда датується кінцем X ст., а не VIII-IX. Літописний переказ про заснування Києва має реальну історичну вагу, адже підтверджується археологічними даними.

²¹³Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 109.

²¹⁴Петр Толочко Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная / Петр Толочко // Ruthenica. - 2009. С. 165.

²¹⁵Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 112.

²¹⁶Козюба В. К. Городище на Старокиївській горі //Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. Київ. 2004. С. 147.

4.3. Городище на Замковій горі.

Місцевість, на базі якої виник Київ, не обмежувалась Старокиївською горою, адже життя у середині I тис. н. е. вирувало і на Киселівці. Ще у XIV столітті вона йменувалась Замковою, адже саме там звели Київський замок. Назву “Киселівка” гора отримала з XVII ст. завдяки польському воєводі Києва Адама Киселя, який побудував там резиденцію, а “Флорівською” її стали називати з XIX ст., коли її передали під кладовище Флорівському жіночому монастирю²¹⁷. Існує припущення, що Замкова гора є тією самою літописною Хоревицею, про яку згадував Нестор, адже вулиця, що йде від її підніжжя до Дніпра називається Хоревою.

Однак, локалізація Хоревиці ускладнюється тим, що у топоніміці Києва ця назва не збереглась. Були теорії, що вона знаходилась на Вишгороді, однак це викликало сумніви у зв'язку з його віддаленістю від інших городищ, а також припускалось, що її розташування слід шукати на Юрковиці, але таке твердження теж виявилось помилковим. Таким чином залишається чи не єдиний варіант – нинішня Замкова гора. Чому її первісна назва не збереглась? Це пояснюється тим, що внаслідок розорення місцевості після Батиєвої навали стара назва з часом забулась, тим більше після побудови замку, в честь якого і закріпилось нове найменування гори²¹⁸.

Археологічні матеріали, здобуті під час проведених розкопок у 1932-1940 рр., свідчать про існування поселення на Киселівці у другій половині I тис. н. е., однак в'яснення конкретного проміжку часу його існування є проблематичним. Дослідники, датуючи городище VI-VII ст. передусім спирались на знахідки візантійських монет імператорів Анастасія I (498-518 рр.) та Юстиніана I (527-565 рр.), які відкрив С. Магура. Однак, щодо цього існують деякі сумніви, адже не були відомі навіть обставини їхнього виявлення. До того ж, є ймовірність, що ці монети

²¹⁷Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории / С. И. Климовский. К. : Стилос, 2005. С. 7.

²¹⁸Там само. С. 21.

не були знайдені Магурою - йому хтось передав їх, ніби вони походять з Киселівки²¹⁹. Кераміка, датована ним VI-VII ст., теж була використана як аргумент існування поселення в цей час, але в той час ефективного датування ранньослов'янської кераміки ще не було. Тому вже пізніше дослідження, що були зроблені А. Шовкопляс, вказували на інший період цієї кераміки - VII-VIII ст.²²⁰.

Тому говорити про існування поселення на Киселівці у VI-VII ст. буде передчасним, що не скажеш про час VIII-IX ст. Значну кількість ліпної та гончарної кераміки, знайденої під час досліджень 1932-1933 рр., складав грубий ліпний посуд з погано перемішаної та обпеченої глини з домішками шамоту та піску. Були знайдені горщики та сковорідки з невисоким бортиком та дуже товстим дінцем. Черепки мали характерний лінійний орнамент. Траплялась також кераміка більш високої якості, виготовлена на гончарному крузі²²¹.

Підтверджують факт існування ранньослов'янського поселення на Замковій горі два житла IX-X ст., розкопані у 1940 р. Одне з них, розташоване на схилі гори, було досить добре досліджене. Воно лежало під пізнішими культурними шарами XI-XII ст. Та існувало досить довгий час. В північно-західному кутку житла було знайдено глиняну піч, виготовлену з домішками соломи, а за нею були виявлені фрагменти дерев'яних балок від стін. Нутро печі було добре випалене до червоного кольору. Між задньою стінкою печі та стінками житла знаходилась лежанка. Навколо житла розташовувалось плетіння з тонких дерев'яних смуг, ймовірно, це були залишки його стінок²²². Житло було начинене гончарною керамікою X ст., багато кісток домашніх та диких тварин. Підстави стверджувати, що житло

²¹⁹Там само. С. 42.

²²⁰Там само. С. 45.

²²¹Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 115.

²²²Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. // Археологія. К., 1947. Т. 1. С. 145.

належало реміснику надають нам знахідки шлаків із фрагментами перетопленої міді, які розташовувались біля печі²²³.

Ще одним безперечним фактом існування ранньослов'янського поселення цього часу на Флорівській горі є відкритий ще у 1908 р. скарб тридцяти семи монет херсонеського чекану, які датуються IX-X ст. Також відомо, що у 1939 р. на цій горі було знайдено сасанідський срібний дирхем, датований 943 р. Це свідчить про те, що там, крім бідного люду, мешкали представники заможнішого населення.

Варто додати, що на горі не знайдено жодних слідів поховального комплексу. Очевидно, що жителі цього поселення ховали своїх небіжчиків поза горою²²⁴. Скоріш за все, не мала Киселівка і штучних укріплень, адже їх слідів не було виявлено. Ймовірно, що під час небезпеки, її мешканці переховувались на сусідній Старокиївській горі²²⁵.

Отже, літописну Хоревицю, скоріше всього, слід шукати на сучасній Замковій горі, адже не зважаючи на те, що у топоніміці Києва цієї назви уже немає, вона залишається єдиним варіантом розташування цього городища. Втрата автентичної назви пояснюється її забуттям після складного повоєнного часу та побудовою у XIV ст. замку, що надав їй нове найменування. Ймовірність існування поселення у ранніх VI-VII ст. залишається низькою. Це зумовлено сумнівними результатами досліджень Магури, який, можливо навіть не знаходив візантійські монети, а лише отримав їх. Тим більше, що точність датування в той час була неефективною. Більш підтвердженою залишається версія існування поселення у VIII-IX ст.. Про це свідчать датовані цим часом керамічні вироби, знайдені на Флорівській горі, два житла та іноземні монети IX-X ст.

²²³Стародавній Київ / І. О. Іванцов ; ред. Ю. В. Павленко. К. : Фенікс, 2003. С. 71.

²²⁴Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. // Археологія. К., 1947. Т. 1. С. 145.

²²⁵Стародавній Київ / І. О. Іванцов ; ред. Ю. В. Павленко. К. : Фенікс, 2003. С. 71.

4.4. Городище на Щекавиці.

Нині Щекавицею зветься підвищення правого берега Дніпра, що знаходиться на північ Глибочинської вул. та тягнеться паралельно їй у західному напрямку. Така локалізація гори була сформована М. В. Закревський та міцно закріпилась у пізніших дослідженнях²²⁶.

Однак, місцезнаходження гори Щека слід шукати не на сучасній Щекавиці. Ще М. Петров, аналізуючи давньоруські літописи та документи XVI – XVII ст. у 1897 р. зауважив, що з самого початку так називався цілий ряд гір від Львівської площі (Кудрявця) і до Юрковиці. Виділення назви Щекавиця для певної ділянки остаточно відбулось у XVIII ст. Таким чином, можна сказати, що будь-яка територія у тому просторі може претендувати на роль городища літописного Щека²²⁷. Це і не дивно, адже у пізньосередньовічний час не було потреби застосування окремих назв для різних частин нагір'я. Взагалі, в той час гори не були ізольованими одна від одної, як ми собі це уявляємо зараз. Це були окремі відроги якогось горяного плато. До прикладу, можна навести берегову смугу городищ у Любечі, де археологічний комплекс пам'яток представлений ланцюжком на горбах лівого високого берега Дніпра та складається з кількох городищ²²⁸.

У багатьох літописних зводах XV ст. зазначалось, що Кий жив зі своїм родом на горі, де Боричів узвіз, а Щек – на іншій стороні цієї гори, яка йменується Щекавицею²²⁹. Важливо відзначити, що раніше, ще у XVI – XIX ст. Старокиївська гора не мала такої рівнинної поверхні як зараз. Вона являла собою плато, котре було розділене ярами та балками на відроги, котрі мали свої назви²³⁰. Тому саме тут

²²⁶Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XI - середини XVII сторіччя. К.: Стилос, 2002. С. 98.

²²⁷Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории / С. И. Климовский. К. : Стилос, 2005. С. 20.

²²⁸Історичні джерела та їх використання / Ред. кол.: І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, К. Ф. Март'янов (відп. секр). АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Вип. 1. К.: Наукова думка, 1964. 292 с.

²²⁹Там само. С. 25.

²³⁰Де шукати літописну гору Хоревицю? // Про Україну. – Режим доступу:

потрібно шукати розташування третього городища, яке також стало ядром для майбутнього Києва.

Підтверджується таке трактування археологічними дослідженнями, проведеними у 2003 р. І. Мовчаном та А. Козловським по вулиці Артема, 12. Розкопки виявили оборонний рів з частоколом, які відстежувались протягом 38 м. Глибина рову досягала 1 м., ширина – 3,5 – 4,6 м. Продовження цього рову було відкрито у 2004 р. на Кудрявському узвозі, 3. Можна стверджувати, що укріплення охоплювали значну територію Кудрявця, площа якої могла становити 2 га²³¹. Досліджування оборонна територія, за даними археологів, скоріш за все, була городищем. Товщина культурного шару становила 50 см. Тут були виявлені житла та господарські об'єкти, датовані X-XI ст. Також знайшли велику кількість ранньої гончарної кераміки X ст., що дає можливість датувати городище цим часом. Відомо, що воно припинило своє існування у середині XI ст., коли був засипаний рів²³².

Отже, місцезнаходження граду Щека слід шукати на відрозі Старокиївської гори від Львівської площі до Юрковиці та на Лук'янівському плато. Адже така характерність побудови городищ була відповідною до середньовічного часу, де вони розташовувались ланцюжком на берегах Дніпра, були відрогами гірського плато. Такий висновок підтверджується розкопками 2003-2004 рр.

Таким чином, можна стверджувати, що поселення рубежу нашої ери стали кістяком, на якому згодом постав Київ, адже саме з цього часу археологи відстежують безперервність культурного розвитку і життєдіяльності населення. У подальшому формуванні міста ключову роль відіграли укріплені городища. Старокиївське стало предметом наукових дискусій через своє датування, однак сучасні історики схиляються до X ст. Археологічні знахідки на Замковій горі, яку

<https://we.org.ua/history/de-shukaty-litopysnu-goru-horevytsyu/> (дата звернення: 28.11.2023).

²³¹Фортифікації Києва IX – першої половини XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень) / Ю.Е. Овчинников // Праці Центру пам'яткознавства: 36. наук. пр. 2012. Вип. 21. С. 108.

²³² Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории / С. И. Климовский. К. : Стилос, 2005. С. 26

ототожнюють з літописною Хоревицею, дають змогу датувати поселення VIII - IX ст., а городище на Щекавиці, яке взагалі, як виявляється, не має своєї “гори”, також датується цим часом. Взаємодія та подальший розвиток цих поселень внаслідок активної торгівельної діяльності зумовило виникнення Києва, як міста.

РОЗДІЛ 5. РОЛЬ ТОРГІВЛІ У ФОРМУВАННІ МІСТА КИЄВА

5.1 Внутрішня торгівля Києва у Середньовіччі

У попередніх розділах ми визначили, що формування трьох київських городищ на Старокиївській, Замковій горі та Щекавиці стали лише кістяком для міста, бо в той час Київ ще не мав ні адміністрації, ні систематичної торгівельної діяльності. Марксистський підхід полягає у визначенні міста, як великого ремісничо-торгівельного, адміністративного центру. Але і сучасні наукові концепції відводять помітне місце економічній складовій формування міст. Тому дослідження утворення Києва через економічний аспект відіграє важливу роль у з'ясуванні такого складного питання: коли ж саме Київ можна вважати містом?

У Києві та в інших великих містах існували навіть квартали ремісників, що мали назви у відповідності до спеціальності : “Гончарі”, “Ковалі”, “Кожум’яки” та ін. Були й майстри високої кваліфікації, що займались ювелірними, скляними та шиферними виробами, виготовляли прикраси, релігійні предмети²³⁴. Відомо, що купці мали високе становище в суспільстві, адже могли брати участь у деяких державних справах. Скандинавські джерела свідчать, що купці часто об’єднувались в так звані “корпорації”, що торгували певними товарами з іншими державами²³⁵.

Внутрішня торгівля у Києві відбувалась на торгівельних майданчиках. За повідомленнями німецького хроніста X – XI ст. Тітмара Мерзебурзького їх було 8. Візантійські джерела надають такий переклад цього повідомлення: *“У великому цьому місті, яке служить столицею держави, понад чотириста церков і вісім торжищ ...”*. Цікаво, що польські джерела замість слова “торговище” вживається термін “rynek”, хоча відповідно до їхнього словника, ці слова мають різне значення. “Targowisko” - це місце, призначене для торгівлі, тоді як “rynek” - головна площа, що була осередком суспільного і економічного життя. Термін “rynek” в свою чергу, походить від німецького слова “ring”. За свідченнями українського археолога Тараненка Сергія, скоріш за все, Тітмар мав на увазі саме ринок німецького типу, де до площі збігались дороги і велась торгівля на вільному від забудови просторі²³⁶.

Торговище (нині Контрактова площа) на Подолі у XII ст було основним осередком торгівлі та місцем вікових зборів у Києві. Про вікові збори згадується в Іпатіївському літописі 1068 р.: “и сотворише въче на торговище ... и идоша съ въча

²³⁴Котляр, М. Ф. З історії міського самоврядування на Русі // Український історичний журнал : Наук. журн.. 2016. №1. С. 8.

²³⁵Мартинюк О. В. Становлення та розвиток торгового права у Київській Русі / О. В. Мартинюк // Правничий часопис Донецького університету. 2017. № 1-2. С. 66.

²³⁶Тараненко С. П. Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток / Вч. ред. М. А. Сагайдак. Інститут археології НАН України; Центр археології Києва ІА НАН України. Варшава, 2016. С. 90.

въ на гору”. Варто додати, не всі ринки були місцем для зібрання віча²³⁷. Іноземці та купці, що приїздили туди, могли збувати свої товари прямо на пристані річки Дніпро²³⁸. Можна припустити, що і у період формування міста, про який немає власних документальних свідчень, торжища відігравали аналогічну роль економічного, адміністративного, культурного осередку.

Якщо спиратись на свідчення П. Толочка про локалізацію торговища, то знаходилось воно між трьома соборами і його площа становила 6 га²³⁹. За давньоруськими джерелами, Поділ у XI - XIII ст. був головним міським торговищем. Звісно, ринок був і у Верхньому місті, біля Десятинної церкви і мав назву “Бабин Торжок”. Археологічні та писемні джерела виділяють лише одну площу у Верхньому місті, однак, за свідченнями С. Тараненка, там їм могло бути декілька²⁴⁰. Джерело повідомляє, що це було місце, де “торгували баби булками, зеленню і просфорами”²⁴¹. Відмінність від Бабиного Торжка на Старокиївській горі полягала в тому, що сюди приїздили не лише заможні люди міста, тому цей ринок був значно більшим, адже тут мешкали здебільшого ремісники та купці. Поділ населяли ремісники різних спеціальностей: ковалі, зброярі, теслярі, каменотеси, огородники, ювеліри, склороби²⁴². Торговище на Подолі мало досить культурний

²³⁷Тараненко С. Площі Подолу в Києві доби княжої Русі // Київські історичні студії. 2015. № 1. С. 4.

²³⁸История культуры Древней Руси. Т.1: Домонгольский период: Материальная культура / Под. общ. ред. акад. Б.Д. Грекова и проф. М.И. Артамонова; под ред. Н.Н. Воронина и др. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 365.

²³⁹Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. С. 136.

²⁴⁰Сергєєва М., Івакін В., Тараненко С., Бібіков Д., Зоценко І. Археологічні дослідження київського Гостиного двору. Вид. 2-ге доп. / Відп. ред. Г. Івакін; Наук. ред. М. Сагайдак. НАН України. Інститут археології, Центр археології; Подільська постійно діюча археологічна експедиція; Редакція часопису “Місто: історія, культура, суспільство” (МІКС). К., 2017. С. 8.

²⁴¹Мальшевский И. И. О церкви и иконе св. Богородицы под названием «Пирогощи», упоминаемых в летописях и в слове о Полку Игореве // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. К., 1891. Кн. 5. Отд. 2. С. 113-133.

²⁴²Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ / Г. Ю. Івакін; [за ред. С. О. Висоцького]. Київ: Рад. шк., 1982. С. 48.

вигляд для середньовічного часу: торгові ряди на площі будувались з ялини та сосни, а для захисту купців та торговців від негоди використовували шатрові покриття. Ринок мав оберіг у вигляді голови коня, що розташовувалась на дерев'яних дахах. Цікаво, що ряди з продукцією були поділені відповідно до спеціалізації майстрів. Після надання Києву права на самоврядування у XV ст. Торговище змінює свою назву і стає Ринковою площею²⁴³.

На території торговища розміщувалась “Митна хата”. Податок брали старости з приїжджих купців. У центрі торгової площі протягом 1132 – 1136 рр. була збудована кам'яна церква Богородиці Пирогощії. Церква будувалась в торговій частині Києва, як духовний осередок для населення, зайнятого торгівлею та ремісництвом. Знаряддя для зважування товарів зберігали у Соборі Успіння Пирогощії²⁴⁴. Вже у XIV – XV ст. Поділ став найголовнішим місцем торгівлі у Києві.

У міській торгівлі головну роль відігравали продукти харчування та речі вжитку. Переважно, місцевий ринок контролювали “перекупи”, тобто ті, що не виробляли товар самостійно, а перекупували його у селян або ремісників, а потім продавали з націнкою. Вони мали й інші назви - “рядовниці”, “прасоли” чи “гендлярі”. Перекупники, як і інші, мали свої ряди на ринку, однак сплачували менше мито, ніж нові купці. Київ у XV ст. “був багатий на хліб та м'ясо”, тому ці товари активно продавались на ринку. А ще там продавались птиця, масло, яйця, мед, фрукти овочі та риба, яку виловлювали з Дніпра. З села до міста доставлялось для продажу солома, сіно, деревне вугілля, дрова, а село, в свою чергу, отримувало ремісничі вироби²⁴⁵.

²⁴³Сергєєва М., Івакін В., Тараненко С., Бібіков Д., Зоценко І. Археологічні дослідження київського Гостиного двору. Вид. 2-ге доп. / Відп. ред. Г. Івакін; Наук. ред. М. Сагайдак. НАН України. Інститут археології, Центр археології; Подільська постійно діюча археологічна експедиція; Редакція часопису “Місто: історія, культура, суспільство” (МІКС). К., 2017. С.9.

²⁴⁴Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. К., 1996. С. 192-245.

²⁴⁵Г. Івакін. Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. К., 1996. С. 192-245.

Отже, внутрішня торгівля Києва в Середні Віки забезпечувала обмін товарами між міським та сільським населенням. Приміські території потребували виробів ремесла та торгівлі, в той час як містяни були зацікавлені в продуктах сільського господарства.

5.2. Київ на перетині світових торгівельних шляхів

Вигідне географічне розташування Києва на перетині водних і сухопутних маршрутів, дає підстави стверджувати, що це місто у Середньовіччі було центром світової торгівлі. Це підтверджується і археологічними знахідками великої кількості монет, переважно арабських, адже вони у IX-X ст. були міжнародною валютою²⁴⁶.

Чи не найвідомішим торгівельним шляхом, який проходив через київські землі була “путь із Варяг у Греки”, про яку писав Нестор у своєму літописі. Це була головна торгівельна артерія, що з’єднувала Північну Європу з Причорномор’ям та перетиналась з купецьким шляхом Європи з Арабським Сходом. Локалізує він її по Дніпру, за місцем розселення полянських племен на Київських горах. Описуючи усі водяні артерії, що розгалужуються на гілки та ведуть до Варязького моря, він називає і їх особливості - до прикладу, волок, що тягнувся від верхів’я Дніпра до річки Ловоті. Це означає, що торговці перетягували свої судна між водоймами на сухопутних ділянках. Також він згадує три великі річки : Дніпро, Двіна та Волга, що витікають з Оковського лісу, котрий знаходиться на російській території, та підкреслює їхнє важливе значення у торгівельних відносинах Києва з Волзькими Болгарами та Хвалисами, Варягами та Західною Європою через Рим. Автор давньоруського літопису ніби “мандрує” цим шляхом, називає головні ріки та озера, які перетинали торговці аби дібратись до свого пункту призначення - Царгорода.

²⁴⁶Котляр М. Ф. З історії міського самоврядування на Русі / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. 2016. № 1. С. 10.

Літопис також подає легенду, що святий Андрій Первозваний був одним з перших, хто подорожував цим маршрутом, однак, він перебуваючи в Корсуні, пішов зворотнім курсом “із Греків у Варяги”²⁴⁷.

Головний торгівельний шлях Давньої Русі IX - X ст., що простягався від Балтійського моря до Візантійської імперії, був довжиною у понад три тисячі кілометрів. Відомо, що дніпровська частина шляху “із Варяг у Греки” мала назву “Гречник”, а купці, що проходили через її були “гречниками”²⁴⁸. Тривалість мандрівки з Києва до Візантії займала близько 35 - 40 днів, а підготовка човнів відбувалась протягом 2 місяців. Транспорт після переобладнання міг вмістити до 40 осіб, враховуючи товар²⁴⁹. Торгівля з Константинополем у IX-X ст. була досить жвавою, адже військові походи київських князів перш за все закінчувались торгівельними угодами, однак іноді важко було відрізнити торгівельні наміри руських купців від набіжницьких. Не зважаючи на це, до кінця IX ст. в них не було іноземних конкурентів, котрі мали такі ж привілеї у збуті своїх товарів у Візантії. Руські купці згідно договорів не сплачували податку та могли перебувати у Константинополі 6 місяців, але їм не дозволялось зимувати. Жили вони у монастирі св. Мамонта, могли користуватись лазнею, були забезпечені продуктами харчування та корабельним спорядженням. Також була заборона на вхід великих озброєних груп дружинників та встановлювалось обмеження на кількість одного товару - шовкових тканин²⁵⁰.

Візантійський автор X ст. Константин Багрянородний у своїй праці “Про управління імперією” повідомляє про збір полюддя київським князем, що

²⁴⁷Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. С. 3.

²⁴⁸Хведченя С. Історико-картографічний аспект дослідження “шляху із Варягів у Греки” // Історико-географічні дослідження в Україні. 2012. 12. С. 151.

²⁴⁹Моця, О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху "на путехъ" [Текст] / О. П. Моця // Археологія. 2010. № 2. С. 31.

²⁵⁰Толочко П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. С. 53.

відбувалось з листопада по квітень, та подальшу реалізацію товарів у Візантії. Він згадує “моносили”, себто човни, або однодеревки, що відправляються із росії до Константинополя. Автор описує процес підготовки до порожджі і дає дуже цінну інформацію про те, що слов’яни та їх союзники рублять і споряджають моносили узимку, весною - вводять у водойми та перепродають росам, а влітку, у червні місяці - всі моносили, що зібрались у Вітичеві вирушають у дорогу по Дніпру. Візантійський автор детально висвітлює перешкоди, що зустрічаються на шляху у росів, а саме подолання дніпровських порогів. За його словами, із моносиливі висаджують людей на сушу та тягнуть свій транспорт босими ногами по воді. На шляху у торговців зустрічаються не лише природні перешкоди, а й людські, адже вони змушені відбиватись від “пачинакитів” (печенігів), однак, минуючи річку Селіну вони можуть не боятись зовнішнього ворога. Також Констянтин згадує рабів, яких вели в ланцюгах, щоб перетнути черговий поріг та жертвоприношення на острові Св. Григорія біля великого дуба. В жертву приносили півнів, шматки хліба, м’ясо. Долаючи такий складний маршрут, купці не забували й про відпочинок, який влаштовували собі регулярно. Закінчуючи опис, Констянтин зазначає, що торговці досягають земель Болгарії та завершують тяжкий шлях довгого плавання²⁵¹. Тобто, його розповідь про подорож росів до Константинополя складається з двох частин: “нестерпного і страшного літнього плавання” та “зимовий і суворий спосіб життя росів”. Варто розглянути детальніше торгівлю рабами, які були головним ресурсом для зовнішньої торгівлі у русів. Звідки у русів з’являлись раби? Вони могли їх збирати під час зимового полюддя, про яке згадував Констянтин²⁵². Цікаво, що ціни на рабів в Західній Європі були набагато меншими (30-50 г золота), ніж на Сході (200 г золота). Достеменно, причина такої різниці невідома, але зрозуміло, що основним споживачем рабів в ранньому Середньовіччі був мусульманський Схід. У

²⁵¹Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1991. С. 6 - 8.

²⁵²Толочко А. Очерки начальной руси. Киев; Санкт-Петербург: Лаурис, 2015. С. 219.

Константинополі ціни були посередніми, адже держава знаходилась між цими двома ринками²⁵³.

Про жертвоприношення русів згадує й арабський мандрівник X ст. Ібн Фадлан. Він описує певний ритуал купців, що прибувають до причалу із хлібом, м'ясом, молоком та алкоголем, зупиняються та просять у Господа гарної торгівлі. Якщо продаж товарів, які привіз із собою купець йде добре та швидко, він дякує Господу за те, що задовільнив його прохання та приносить йому у жертву кілька овець або корів²⁵⁴.

Варто звернутись і до арабських джерел, передусім до цінних записів IX ст. Ібн Хордадбеха та його праці “Книга шляхів та держав”. Він зазначає : “слов’яни везуть шкурки бобра, чорних лисиць і мечі з “найвіддаленішої області слов’янської землі” до Румійського (тобто Візантійського моря) і бере з них десятину володар Рума (імператор)”²⁵⁵. Ці особливо цінні згадки розширюють інформацію про торгівлю слов’янських народів по Дніпру і, безперечно, в Києві. Важливо підкреслити, що автор не називає шляху, за яким подорожували руські купці, однак, вчені вважають, що це був саме Дніпровський шлях. Його записи відносять до часу не раніше 880 рр., хоча за деякими свідченнями, уже згадана раніше Дніпровська частина шляху “із Варяг у Греки” могла існувати вже у першій половині IX ст.²⁵⁶

З відомостей давніх географів та археологічних знахідок нам відомо про Волзький торгівельний шлях. Про відносини Києва з Волзькою Булгарією також

²⁵³Там само, с 239.

²⁵⁴Грушевський М. Виїмки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка. Львів, 1895. 145 с.

²⁵⁵Історія торгівлі, податків та мита. П’ята міжнародна наукова школа- семінар (27-28 жовтня 2011 р.): Тези доповідей. Д.: Академія митної служби України, 2011. С. 19.

²⁵⁶Візантійсько-руська торгівля у творах арабських письменників IX–X ст.: елементи нової інтерпретації старих даних / А. Домановський // Іслам і сучасний світ: Роботи учасників другого та третього Всеукраїнського конкурсу ісламознавчих досліджень молодих учених імені А. Кримського / Упорядник М. І. Кирюшко. К.: Ансар Фаундейшн, 2009. С. 146.

свідчить переказ Ібн-Фадлана, де він повідомляє про захоронення руського боярина в човні на території Булгарії під час торгівельної мандрівки. Арабські автори, зокрема Ібн-Хаукаль, називали Волгу “рікою русів”. Ймовірно, це свідчить про те, що торгівельні зв’язки русів на цьому шляху були інтенсивними. Б. Рибаків аналізуючи дані арабських вчених Джейхані та Ідрісі X ст., які зробили такі записи в сухопутних мірах : “від Булгар до кордону держави Рум (за свідченнями Ідрісі це Русь) - 10 зупинок”, “від Булгар до Куябе (Київ) - 20 зупинок”. Тобто можна зробити висновок, що від Русі була однакова кількість зупинок, як до Києва, так і до Булгар. За даними Б. Рибаків, єдиним місцем, де цей шлях “розбивався” на рівні частини, ймовірно, було місто Вороніж. Він вважає, що торгівельна подорож від Булгар до Києва становила близько 1400 км та 40 “легких днів”²⁵⁷. Важливо зазначити, що такий маршрут пролягав через місто хозарське місто Атил, так званий “Халмих”. Однак, основна діяльність Хозарії на цьому торгівельному маршруті обмежувалась стягненням мита з іноземних купців у розмірі 10%, тому товари з Києва не мали збуту у цій країні. Хозарський каганат виконував транзитну функцію, бо через нього відбувалось постачання товарів з Русі до Арабського халіфату²⁵⁸.

Про торгівлю руських купців з булгарами згадує й арабський історик та географ Ал-Масуді. З його свідчень, руси володіють Чорним морем та навіть живуть на одному з його берегів. Купці мають торгівлю з булгарами, Андалусією (територія нинішньої Іспанії), Італією, Константинополем та хозарами²⁵⁹. Варто зауважити, що Київ та Булгарія були торговими посередниками між Заходом та Сходом, Півднем

²⁵⁷Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на "путехь"/О. П. Моця // Археологія, 2010. т.№ 2. С. 35.

²⁵⁸Климов А. О. Значущість повідомлень вчених Арабського халіфату IX–X ст. в системі інформації історичних джерел про економічні взаємини Київської Русі з Хозарським каганатом / А. О. Климов, О. В. Краснікова // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. 2010. № 23. С. 274-281.

²⁵⁹Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. Т. 3: Восточные источники / Под ред.: Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. РАН. Институт всеобщей истории; Министерство образования и науки РФ. М., 2009. С. 114

та Північчю. З Булгар купці могли дібратись до Арабського сходу, Балтійського та Каспійського морів, а із Києва – до чорноморських і західноєвропейських країн.

В. Татіщев наводить цікаві дані, що Володимир Великий вступив з болгарами у договірні відносини. Він писав про договори 1006 та 1229 р. Чи вони дійсно були сказати складно, однак те, що відносини Русі з Булгарією були тісними підтверджується існуванням руського кладовища та товарів руського виробництва²⁶⁰.

Важливими були торгівельні відносини Києва з Арабським Сходом, про які згадував державний діяч халіфату Ібн Хордарбег у своїй книзі “Книга шляхів і країн”. Зв’язки Русі з арабо-іранським світом були ще у VII-VIII ст. та продовжили свій розвиток у IX-XI ст. Вони були започатковані при посередництві Хозарського каганату. Хоча хозари й не були торговим народом, однак мали свою користь від руських купців, які, проїздяючи Ітиль, мали сплатити кагану “десятину” для того, щоб провезти свій товар для продажу арабам. Нерідко руси зупинялись в столиці каганату вели там торгівлю. Важливо додати, що для русів торгівля зі Сходом була дуже важливою, адже їхні арабські дирхеми були джерелом срібла. Найбільшого розквіту східної торгівлі і розповсюдження арабської монети (мільйони дирхемів) започаткувала династія Саманідів. Вже у першому десятилітті X ст. вони з’явилися у Києві. Дев’ять скарбів, що були знайдені в місті, нараховували загалом до 17 тисяч монет²⁶¹. Це свідчить про надзвичайну інтенсивність східної торгівлі з Київською державою.

Ібн Хордарбег був керівником арабської області Джабал, через яку відбувались торгівельних операцій на шляху Рей-Багдад. Це був Волго-Каспійський

²⁶⁰История культуры Древней Руси. Т.1: Домонгольский период: Материальная культура / Под. общ. ред. акад. Б.Д. Грекова и проф. М.И. Артамонова; под ред. Н.Н. Воронина и др. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 341.

²⁶¹Толочко А. Очерки начальной Руси. Киев; Санкт-Петербург: Лаурис, 2015. С. 297.

шлях, який проходив Волгою через хозарське місто “Халмідж”, через “Джурджан”, себто Каспійське море до Багдаду. Тому його записи мають велику цінність для дослідження відносин Русі зі Сходом. Руських купців автор називає ар-Рус та зазначає, що вони плавали Каспійським морем та могли висаджуватись на будь-якому березі. Це означало, що вони торгували з багатьма прикаспійськими територіями. Ібн Хордарбег також зазначає, що іноді купці везуть свої товари від Джурджана (Каспійське море) до Багдаду на верблюдах. Згадує він також цікаву річ: купці спілкувались з арабами через слов'янських слуг - євнухів, які були перекладачами та стверджували, що вони є християнами²⁶².

Відомо, що Русь випереджала Скандинавію в прокладанні шляхів на Схід, адже знахідки східних монет на Русі відомі уже з 770 рр., тоді як у варягів – з IX ст. До того ж, про торгівлю, товари та міста Київської держави пишуть з початку зародження мусульманської географічної науки, а про Скандинавію до X ст. вони нічого не знають²⁶³. Щодо скарбів арабських монет, то цікавим є їхнє розміщення на території слов'янських племен. Найбільше їх було на землі полян, сіверян, в'ятичів, кривичів і новгородських словен, менше у волинян, дреговичів та радимичів, однак зовсім не було у деревлян. Ці дані вказують які райони були найбільш охоплені торгівлею²⁶⁴. У середині X ст. арабський халіфат припиняє випуск монет і це стало початком кінця східної торгівлі. Однак, Київську державу не охопила глибока криза, адже вона зберігала торгівельні відносини з Візантією. А згасання східної торгівлі та

²⁶²Ібн Хордадбех .Книга путей и стран/ Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. Баку: Элм, 1986.428 с.

²⁶³Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси: тезисы // История СССР. 1981. № 2. С. 40 - 59.

²⁶⁴История культуры Древней Руси. Т.1: Домонгольский период: Материальная культура / Под. общ. ред. акад. Б.Д. Грекова и проф. М.И. Артамонова; под ред. Н.Н. Воронина и др. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 335.

занепад волжських росів відкрили “вікно можливостей” для утворення Київської держави²⁶⁵.

Київ мав торгівельні відносини із країнами Західної та Центральної Європи. Відомо два напрямки, що утворились у IX ст.: 1) з Києва до Центральної Європи (Польща, Чехія, Моравія, Південна Німеччина) , 2) з Новгорода та Полоцька через Балтійське море в Скандинавію, Прибалтику та на захід. Важливо зазначити, що Русь в той час була головним постачальником візантійських товарів на Захід, адже Західна Європа та Константинополь були розділені войовничими мадярами і тільки італійські купці мали доступ до Візантії. Одним з найдавніших писемних свідчень про торгівельні відносини Києва з Заходом є німецький митний статут Східної Марки, виданий у місті Раффельштеттен, який дозволяв руським купцям торгувати рабами, кіньми та воском на Дунаї та в ряді міст у Баварії²⁶⁶. Економічні зв'язки Русь мала й з Польщею, Чехією (Прагою), Німеччиною (Регенсбургом), Угорщиною, Францією та Англією. Особливо тісними були зв'язки Києва з близькими країнами Заходу: Угорщина, Польща, Чехія, також Швеція, Англія, Скандинавські країни та німецькі землі²⁶⁷. Західну Європу, а особливо Німеччину, в той час цікавило пишне хутро, яке постачали з Русі, адже воно було в моді у всього заможного населення. Про торгівельні стосунки зі Скандинавією свідчать знахідки київських хрестів інкрустрованих емаллю, писанок, глиняних горщиків²⁶⁸.

²⁶⁵Толочко А. Очерки начальной руси. Киев; Санкт-Петербург: Лаурис, 2015. С. 299.

²⁶⁶История культуры Древней Руси. Т.1: Домонгольский период: Материальная культура / Под. общ. ред. акад. Б.Д. Грекова и проф. М.И. Артамонова; под ред. Н.Н. Воронина и др. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 342.

²⁶⁷Котляр М. Ф. З історії міського самоврядування на Русі / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. 2016. № 1. С. 11.

²⁶⁸Даньків Й. Я. Економіка, управління, облік та право України-Русі IX – XIV ст. (короткий історичний огляд) / Й. Я. Даньків, М. Я. Остап'юк, В. Й. Даньків, Н. М. Шостаківська // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Економіка. 2015. Вип. 1(2). С. 86-90.

Не можливо не згадати надзвичайно важливі торгівельні відносини з Кримом. “Соляним шляхом” називають торговий маршрут, яким на Русь привозили з Криму сіль. Він гадується у літописі XII ст. Соляний шлях використовувався передовсім для перевезення до Київської Русі солі з Криму (звідси походить назва маршруту), хоча ним транспортувалися й інші товари. Переважно, сіль скуповувалась з кримських Коломії та Сиваша. Київські купці везли до Кафи та Сурожі хутро, хліб, мед, віск, зерно, різноманітний одяг, знаряддя праці, такі як стріли, ножі та серпи. У зворотньому напрямку, Русь імпортувала не тільки сіль. Велике значення у торгівлі з Кримом мав аргіш - табуни коней та баранів, які у великій кількості утримувались в причорноморських степах²⁶⁹.

Отож, можна сказати, що головними партнерами торгівельних відносин для Києва у VIII - X ст. були Візантія, Волзька Булгарія, країни Арабського Сходу, Хозарія та деякі країни Західної Європи.

Цінну інформацію щодо головних товарів для експорту з Русі повідомляв літописець, приписуючи слова князю Святославу: “Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – сrebro й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь”²⁷⁰. Однак, цим експорт не обмежувався. Аналізуючи археологічні та писемні джерела, можна скласти наступний перелік руських експортних товарів дофеодалного періоду: хутра різного походження (боброві, соболіні, горностаєві, песцеві, кунячі, лисячі, заячі, біличі) раби; віск, мед, льон; полотно; срібні вироби; кольчуги. У наступний періоді XI-XIII ст. список товарів розширився за рахунок овечої та козячої шкіри, срібного посуду, пряслиць, бронзових дзеркал, виробів ювелірного, керамічного та ливарного ремесла, виробів

²⁶⁹Г. Івакін. Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. К., 1996. С. 192-245.

²⁷⁰Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. С. 64.

з кісток та ювелірних замків²⁷¹. Цікаво, що зеркала, які виготовлялись у майстерні на Княжій Горі, постачались для тюрських кочових народів. Також для них створювали кольчуги²⁷².

Київ був головним постачальником хутра для країн Арабського Сходу, Візантії та інших, адже воно було значною складовою так званого “полюддя”, яке від весни до осені відбувалось на території Русі. Руські купці провадили торгівлю хутром у місті Багдад, а головним транзитним місцем постачання цього цінного товару було хозарське місто Хамліх. Київська Русь також експортувала мечі, клинки яких виготовлялись у Західній Європі, а рукоятки були надбанням київських ремісників. Однак, у Києві могли виготовляти й власні мечі без використання імпортованих деталей²⁷³. В Булгарію активно збували пряслиця, вироби зі срібла, що було оздоблене технікою чорніння, мечі, як і в інші країни Сходу. Торгівля рабами та рабіннями, які вважались ціннішими, була активною з Візантією, де утворили навіть спеціальний майданчик для продажу, з Булгарією, Хозарією, Арабським Сходом та Західними країнами. Віск та мед також дуже цінувався за усіма торговельними шляхами²⁷⁴. У ході досліджень у 1987 р. двох споруд в урочищах Гончарів та Кожум'яків у Києві були виявлені особливі знахідки. Йдеться про фрагменти скляного посуду візантійського походження XII-XIII ст., які підтверджують київсько-візантійські торговельні відносини. Ці знахідки є нетиповими для цих ремісничих районів, тому господар цієї будівлі, ймовірно,

²⁷¹История культуры Древней Руси. Т.1: Домонгольский период: Материальная культура / Под. общ. ред. акад. Б.Д. Грекова и проф. М.И. Артамонова; под ред. Н.Н. Воронина и др. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 319.

²⁷²Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. М.: Изд-во АН СССР, 1948. С. 473.

²⁷³Крюков В. Г. Писемні джерела Арабського халіфату IX - X ст. про етноісторичні процеси на території України : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / В. Г. Крюков; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. К., 2010. С. 188.

²⁷⁴История культуры Древней Руси. Т.1: Домонгольский период: Материальная культура / Под. общ. ред. акад. Б.Д. Грекова и проф. М.И. Артамонова; под ред. Н.Н. Воронина и др. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С.323.

належав до купецького стану та був заможною людиною²⁷⁵. У Францію постачались шовкові тканини, ювелірні вироби, плащі, золото, різне хутро, а імпортували звідти дуже цінне французьке сукно-скарлет²⁷⁶. Цікаво, що на Торговій площі Подолу у Києві, про яку ми згадували раніше, відводилось окреме місце для іноземців, що привозили до міста екзотичні товари: прянощі, пахощі, шовк, міцні вина та ін. Також на Подільській площі знаходились комори київських купців, а також торгові двори вірменських, молдавських, генуезьких та, з часом, московських торговців.

Здебільшого Русь імпортувала такі товари: різновид тканин (шовк, сукно, бархат) , зброю, вироби художнього ремесла, церковне начиння, скло та фаянс, прянощі, пахощі, дорогоцінні камені, вино та фрукти, фарби, хліб (в голодний час) , коней, кольорові та благородні метали та іноді сіль. Тобто, це були товари, які мали особливу цінність та були екзотичними для Русі²⁷⁷.

Отже, інформації про внутрішню торгівлю Києва у цей період є небагато. Однак, можна сказати, що вона зосереджувалась на так званих “торговищах”. Одним з таких було на Подолі. Містяни потребували продуктів сільського господарства, а жителі приміських територій – виробів ремесла та торгівлі. Таким чином здійснювався внутрішній економічний обмін у Києві. Натомість відомостей про зовнішню торгівлю з Візантією, Волзькою Болгарією, країнами Арабського Сходу, Хозарією та Західною Європою є значно більше. Вигідне географічне розташування та широкі міжнародні торговельні зв'язки сприяли становленню Києва, як великого ремісничо-торгівельного та адміністративного центру.

²⁷⁵Нова знахідка візантійського скла у Києві / Г.Ю. Івакін // Археологія. 1991. № 2. С. 144.

²⁷⁶Даньків Й. Я. Економіка, управління, облік та право України-Русі IX – XIV ст. (короткий історичний огляд) / Й. Я. Даньків, М. Я. Остап'юк, В. Й. Даньків, Н. М. Шостаківська // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Економіка. - 2015. - Вип. 1(2). - С. 86-90.

²⁷⁷Там само. С. 327.

ВИСНОВКИ

Розглянувши історіографічний та археологічний матеріал можна зробити висновок, що проблема виникнення Києва є актуальною у іноземних дослідженнях ще з XV ст. і залишається такою дотепер. Звичайно, адже це одна з найскладніших тем історичної урбаністики, навколо якої завжди точились дискусії. Особливо це питання загострюється у процесі відзначення ювілеїв Києва. Аналізуючи підходи щодо визначення віку якогось міста ми розглянули такі : літочислення за писемними джерелами, картографічний, топографічний та лінгвістичні методи. З появою археологічних досліджень варто додати ще типологічний, стратиграфічний, календарний, дендрохронологічний та радіо-вуглецевий методи датування.

Поява перших досліджень виникнення давнього міста базувалась на аналізі літописної легенди Нестора про трьох братів-засновників. Цей метод датування був найлегшим, тому історики XV – XVIII ст., такі як Я.Длугош, М.Стрийковський, Г. Байєр, М. Берлінський та ін., формували свої свідчення на основі літописного переказу. Суперечливі судження викликали лише питання етнічної приналежності Кия з братами та дата побудови міста, внаслідок чого історики даного періоду або захищали слов'янське походження літописних братів, або висовували свої версії, вказуючи на їхнє сарматське, готське, гунське або ж аварське походження.

Поява систематичних археологічних досліджень у XIX ст. значно розширила можливості істориків цієї доби у процесі вивчення заснування міста Києва, адже тепер вони спирались не тільки на писемні джерела, а й на археологічні матеріали.

Слід додати, що аналізуючи знахідки римських монет на т. Києва та працю відомого колекціонера В. Ляскоронського, історики, такі як І. Петров, В. Антонович,

І. Іванцов, М. Брайчевський та ін. вважали, що Київ уже в перших століттях н. е. був площадкою торгівельних відносин.

Територія Києва має за собою прадавню історію, що почалась для неї у пізньопалеолітичний час. Найвідомішою стоянкою первісних людей є Кирилівська, з якої почалось наше дослідження. Післяльодовиковий період у Києві представлений пам'ятками мезоліту на неоліту, коли відбувалось різке скорочення чисельності великої худоби та виготовлення покращених форм знарядь праці. Відповідні знахідки цього часу були виявлені на Кирилівських висотах, Микільській Слобідці, в районі Чапаєвки, на Лисій горі та Оболоні. Доба Трипілля-Кукутені була надто виразною на Київщині у формі численних решток, які простежувались на тих самих Кирилівських висотах, горі Юрковиці, Сирці, Замковій горі, Старокиївській горі та в багатьох інших місцинах. Також відомі могильники цього часу – Червонохутірський та Чапаєвський. Але трипільська цивілізація припинила своє існування і виводити початки міста з цієї доби – ще рано. Наступними представниками нашого дослідження були мешканці епохи бронзи, що заселяли терени Києва у II – I тис. до н. е. Переважно, вони перебували в районах близьких до води через тодішній посушливий клімат, однак, селились і на гористій місцевості. Археологічні знахідки цього періоду були знайдені на Юрковиці, Старокиївській горі, Замковій горі, Подолі, Борщагівці та на Труханові. Далі ми підійшли до розгляду заселення Київщини у скіфський час. Цей час представлений великим курганом у с. Глеваха, укріпленим Хотівським та Ходосівським городищами, неукріпленими поселеннями підгірцівського типу, що були виявлені у різних частинах Києва. Також ми розглянули чорноліську культуру раннього залізного віку, що була досліджена у 2018-2019 р. на території церкви Спаса на Берестові.

Однак, поселення кам'яного, мідного, бронзового чи залізного віку не змогли стати підґрунтям для заснування Києва, адже вони не мали безперервності свого

існування. Одні – з’являлись, інші – зникали. Все ж, варто відзначити, що кожен з цих періодів поступово розвиваючи місто, став передумовою його появи. Інакше можна трактувати роль зарубинецької культури рубежу н. е., коли поселення цієї доби стали кістяком формування майбутнього міста внаслідок безупинного існування. Залишки їхнього життя на т. Києва систематично траплялись на Старокиївській, Замковій горі, на Подолі, Печерську, Юрковиці, в районі Львівської площі, на Оболоні та ін. Всього поселень налічувалось 14 та два могильники цього часу. Про економічний розвиток зарубинецьких поселень свідчили знахідки римських монет.

Подальші наші дослідження були сфокусовані на трьох літописних городищах. Археологічні матеріали, зокрема, виявлення рову поблизу Десятинної церкви археологами Д. Мілеєвим, Т. Мовчанівським та М. Каргером на Старокиївській горі підтвердили достовірність існування укріпленого городища, що донедавна ще датувалось VIII – IX ст., а його знесення внаслідок побудови більш потужних укріплень міста Володимира відбулось у другій половині X ст. Однак, нові археологічні дослідження Старокиївського плато, що проводились в XXI ст. під керівництвом відомого археолога Г. Ю. Івакіна, показали зовсім нову картину, яка змінила уявлення щодо виникнення Києва. Відомий сучасний український археолог та історик Олексій Комар, описуючи ці розкопки, зазначає, що той рів, який до недавнього часу відносили до ранньослов’янської доби VIII-IX ст., виявився давньоруською фортифікаційною спорудою кінця X ст., що передує моменту спорудження Десятинної церкви. Тобто можна сказати, що проблема виникнення Києва залишається відкритою, зважаючи на нові археологічні відкриття, що можуть зовсім змінити його історію. Також дослідження показали, що біля рову городища функціонував некрополь, де було розкопано близько 150 поховань. Наступною ми дослідили Замкову гору і дійшли до висновку, що це колишня літописна Хоревиця з

городищем, що було датоване VIII – IX ст. Однак, на відміну від Старокиївської гори, тут не знайдено залишків некрополя та оборонних укріплень. Щодо Щекавиці, то дослідження виявили цікаву річ – місцезнаходження гори Щека слід шукати не тут, адже в той час гори не були ізольованими одна від одної – це були окремі відроги якогось горяного плато. Щекавицею називався цілий ряд гір від Львівської площі до Юрковиці. Тому розташування третього городища слід шукати на відрогах Старокиївської гори. Це підтвердилось археологічними дослідженнями по вул. Артема,¹² у 2003 р., коли було виявлено оборонні укріплення, що охоплювали значну частину Кудрявця. Городище було датоване X ст. через численні знахідки ранньої гончарної кераміки. Таким чином можна стверджувати, що внаслідок безперервності існування зарубинецьких поселень рубежу н. е. були сформовані три важливі городища, на базі яких постав Київ. Літописне свідчення Нестора має реальну історичну вагу, не зважаючи на критику та різні помилкові трактування вчених, що відбувались протягом трьох століть.

Вигідне географічне розташування Києва стало важливим фактором для його розвитку, як міста, та визнання його, як вузлового пункту між Європою та Сходом. Головними партнерами торгівельних відносин для Києва у VIII - X ст. були Візантія, Волзька Булгарія, країни Арабського Сходу, Хозарія та деякі країни Західної Європи. Визначено, що головними товарами для експорту в Русі були: віск, мед, раби, хутро, ювелірні вироби та інші. Імпортувались здебільшого такі екзотичні товари: різні види тканин, прянощі та пахощі, вино, фрукти, фарби, церковне начиння та інші. Активна міжнародна торгівля сприяла культурному обміну між різними народами, встановленням економічних зв'язків, розростанню міста Києва та збільшенню його ролі, як центру адміністративної влади у Русі.

Отже, зважаючи на нові археологічні відкриття та дискусії, що точаться з XVIII ст. і дотепер навколо питання виникнення Києва, сучасні історики ще не раз

будуть повертатись до цього питання та висувати все нові теорії, дискутуючи між собою, доки не з'явиться нова “ювілейна теорія”. У літописах згадується три городища на базі яких постав Київ. Згідно археологічних досліджень було визначено їхнє розташування – на Старокиївській горі, Замковій та Щекавиці. Місцезнаходження згаданого Нестором “городища Кия”, тобто укріпленого поселення, яке нібито заснував Кий, однозначно невідомо. Однак, деякі історики припускають, що воно було на Уздихальниці. Тож якщо припускати, що Кий був реальною історичною особою, що жив приблизно у VI-VII ст., то городище на Старокиївській горі, датується а кінцем X ст. згідно нових досліджень, не може бути пов'язане з його часом. На підставі аналізу археологічних досліджень можна сформулювати припущення, що Київ виник на основі трьох городищ, з яких найдавнішим виявляється укріплене поселення на Замковій горі, датоване VIII-IX ст. Усі ці поселення були об'єднані в єдиний міський центр і визначальним чинником для цього процесу стала торгівля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии : (прил. к XV т. "Древности") / В. Б. Антонович; Императ. Моск. Археол. О-во. Москва: Тип. М. Г. Волчанинова, 1895. 152 с.
2. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. К.: Либідь, 1995. 816 с. («Пам'ятки історичної думки України»)
3. Археологические исследования Киева, 1978-1983 гг. [Текст] : сб. науч. трудов. - Киев : Наук. думка, 1985. 142 с.
4. Бабюх. В. Методологічні критерії та принципи датування виникнення міст / В. Бабюх // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 261-272
5. Бадах Ю. До питання щодо походження Києва// Вісник Київського національного торговельно-економічного університету.2012. № 2. С. 135-144
6. Бахмат К.П. Вікентій Вячеславович Хвойка // Археологія. – 1964. – Т. XVIII. – С. 188-198
7. Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева. Спб.: тип.департамента народного просвещения, 1820. 201 с. 2 вид.: К.: Час, 1991. 204 с.
8. Біляшівський М. Ф. Монетные клады Киевской губернии. Київ: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. 162 с.
9. Біляшівський М. Ф. Следы великокняжеской эпохи на горе Киселевке // Киевская старина.1888. С.53
- 10.Богусевич В. А. Про походження і топографію древнього Києва за археологічними даними. Археологія, 1952, вип. VII. С. 68

11. Боровський Я. Походження Києва: історіографічний нарис / Відп. ред. П. П. Толочко. АН Української РСР. Інститут археології. К.: Наукова думка, 1981. 152 с.
- 12.Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва. УІЖ, 1959, № 5, с. 53-67
- 13.Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН Української РСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. 162 с.
- 14.Відейко, М. Ю. Давні поселення України / М. Ю. Відейко, Р. В. Терпиловський, В. О. Петрашенко. – Київ, 2005. – 192 с.
- 15.Візантійсько-руська торгівля у творах арабських письменників IX–X ст.: елементи нової інтерпретації старих даних / А. Домановський // Іслам і сучасний світ: Роботи учасників другого та третього Всеукраїнського конкурсу ісламознавчих досліджень молодих учених імені А. Кримського / Упорядник М. І. Кирюшко. К.: Ансар Фаундейшн, 2009. С. 146.
- 16.Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. Київ, "Варта", 2004. №3. С. 21-38.
- 17.Верменич Я. В., Дмитрук В. І., Архипова С. І. Міська історія України: проблема початкового датування. Науково-довідкове видання/ відп. ред. Я. Верменич. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2010. С. 134
- 18.Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження) : темат. зб. наук. пр. / редкол.: Н. Г. Ковтанюк (голов. ред.) та ін.; М-во культури і туризму України, Нац. музей історії України. – Київ: [Такі справи], 2010. – 159 с.
- 19.Возникновение города Киева // Мислене древо. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/History1963/Vol1/3/2.html> (дата звернення: 31.10.2023).

20. В часи прадавніх культур (10-1 тис. до н.е.) // Мислене древо [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/Prahistory/dnieper-in-prehistoric-times.html> (дата звернення: 26.09.2023).
21. Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка. Львів, 1895. 122 с.
22. Грушевський М. С. Порайонне історичне дослідження України і обслідування київського вузла / М. С. Грушевський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Українська академія наук. Історична секція. Київ : Державне видавництво України. 1926. С. 1- 23
23. Грушевський, М. С. Історія України-Руси. Т. 1. До початку XI віка. Київ: Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2016. С. 821
24. Гупало К. М. До питання про формування посаду давнього Києва. Археологічні дослідження стародавнього Києва. Київ. 1976. С. 12-19
25. Г.Ю. Івакін, В.К. Козюба, О.В. Комар, О.В. Манігда. Археологічні дослідження ділянок біля Десятинної церкви 2008 р. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. К.: ІА НАН України. 2009. С. 169
26. Дашкевич М. П. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древне-северной литературы // Унив. известия. К., 1886. № 11. С. 220 - 242.
27. Де шукати літописну гору Хоревицю? // Про Україну [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://we.org.ua/history/de-shukaty-litopysnu-goru-horevytsy/> (дата звернення: 28.11.2023).
28. Домановський А.М. Візантійсько-руська торгівля у творах арабських письменників IX-X ст.: елементи нової інтерпретації старих даних / А.М. Домановський // Іслам і сучасний світ: Роботи учасників другого та третього Всеукраїнського конкурсу ісламознавчих досліджень молодих учених імені А.

- Кримського / Упорядник М.І. Кирюшко. К.: Ансар Фаундейшн, 2009. С. 141-166.
- 29.Дзира І. Я. Українське літописання у науковій спадщині І.Я. Франка / І.Я. Дзира // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2010. Вип. 17. С. 390-410.
- 30.Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия. Т. 3: Восточные источники / ред.: Т. Н. Джаксон, И. Г. Коновалова, А. В. Подосинов; РАН, Ин-т всеобщей истории; Министерство образования и науки РФ. – М., 2009. – С. 114.
- 31.Епоха міді-бронзи і ранній залізний вік // Мислене древо [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/History1963/Vol1/2/3.html> (дата звернення: 30.09.2023).
- 32.Закревський М. Описання Києва: в 2-х т. / Н. Закревський . М.: Археологічне об-во, 1868. Т.1. 1868. 455 с.
- 33.Історія культури Древньої Русі. Т.1: Домонгольський період: Матеріальна культура / Под. общ. ред. акад. Б.Д. Грекова и проф. М.И. Артамонова; под ред. Н.Н. Воронина и др. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. 484 с.
- 34.Ібн Хордадбех. Книга путей і стран [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabeh/frametext8.htm> (дата звернення: 11.11.2024).
- 35.Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. К., 1996. С. 192-245.
- 36.Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ / Г. Ю. Івакін; [за ред. С. О. Висоцького]. Київ: Рад. шк., 1982. С. 48.
- 37.Іванцов І.О. Стародавній Київ / Упорядник Г.І.Іванцова-Костенко. К.: Вид-во «Фенікс», 2003. 368 с.

38. Історія Без Міфів. "1500 років Києву – фейк? Реальний вік столиці України // 10 запитань історика". YouTube, 29 травня 2021. Відео, 37:08. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=B-pJXCUNbTE>.
39. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. - Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1966. Харківська область / АН УРСР; редкол. тома: М. А. Сіроштан (голова) [та ін.]. – 1967. – 1001 с.
40. Історичні джерела та їх використання / Ред. кол.: І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, К. Ф. Мартянов (відп. секр). АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1964. – 292 с.
41. Історія торгівлі, податків та мита. П'ята міжнародна наукова школа- семінар (27-28 жовтня 2011 р.): Тези доповідей. Д.: Академія митної служби України, 2011. С. 19.
42. Калинина Т.М. Торговые пути Восточной Европы IX в.: По данным Ибн Хордадбега и Ибн ал Факиха. История СССР. 1986. №4 . С. 68-82.
43. Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. Отчёты и материалы (1938-1947 гг.) Киев: издательство АН Украинской ССР, 1950. — 252 с.
44. Каргер М. К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. М. Лг.: и-во АН СССР, 1958 г., т. 1. 579 с.
45. Київ: Провідник / за ред. Ф. Ернста ; передм. С. Білокінь. — Харків : Видавець Олександр Савчук, 2022. — 802 с.
46. Климов А. О. Значущість повідомлень вчених Арабського халіфату IX–X ст. в системі інформації історичних джерел про економічні взаємини Київської Русі з Хозарським каганатом / А. О. Климов, О. В. Краснікова // Вісник

- Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. 2010. № 23. С. 274-281.
47. Козюба В. Археологічні знахідки перших розкопок Десятинної церкви 1820-х років [Електронний ресурс] / В. Козюба // Academia.edu. – 2023. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/100904090>
48. Кілієвич С.Р. Археологічна карта київського дитинця./ Археологічні дослідження стародавнього Києва : К., 1979. С. 179
49. Кілієвич С. Р. Детинец Киева IX- первой половины XIII в. по материалам археол. Исслед. АН УССР, Ин-т археологии. Київ: Наукова думка, 1982. 176 с.
50. Костомаров М. Предание о родоначальниках. Вестник Европы. 1873. Т.1. С. 5-34
51. Комар О. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева / Комар Алексей // RUTHENICA. 2005. Вип. 4. С. 115-137.
52. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Ред. ГГ. Литаврин, А.П. Новосельцев. М., 1991. 496 с.
53. Котляр М. Таємниця епоніма // Всесвіт. 1980. № 7. С. 193
54. Козюба В.К. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? / В.К. Козюба // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 237–271.
55. Котляр М. Ф. З історії міського самоврядування на Русі / М.Ф. Котляр // Український історичний журнал. — 2016. — № 1. — С. 4-20.
56. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оного / собр. Максимом Берлинским. Санкт-Петербург: В тип. Департамента нар. просвещения, 1820. 204 с.
57. Крюков В. Г. Писемні джерела Арабського халіфату IX – X ст. про етноісторичні процеси на території України: автореф. дис. ... д-ра іст. наук :

- 07.00.06 / В. Г. Крюков; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. К., 2010. 30 с.
58. Культурна спадщина: зб. наук. пр. / Український державний інститут культурної спадщини; за ред. О. А. Пلامеницької. — Київ, 2017. — Вип. 1 (10). — 312 с
59. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. 591 с.
60. Ляскоронський В. Римські монети, які знайдено на території м. Київа / В. Ляскоронський. — Київ : б. в., 1927. — 16 с.
61. Максимович М.А. Обзорение Старого Киева./ Киевлянин, кн. 1.: Киев, 1840, стр. 5-58; в кн.: М.А.Максимович, Собр., соч., т. II, Киев, 1877, стр. 91-123.
62. Малышевский И. И. О церкви и иконе св. Богородицы под названием «Пирогощи», упоминаемых в летописях и в слове о Полку Игореве // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. К., 1891. Кн. 5. Отд. 2. С. 113-133.
63. Мартинюк О. В. Становлення та розвиток торгового права у Київській Русі / О. В. Мартинюк // Правничий часопис Донецького університету. - 2017. - № 1-2. - С. 64-72.
64. Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Дослідження трипільського поселення і давньоруських укріплень у Києві в 1996 році.// Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 років. К., 2000 р. 198 с.
65. Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху “на путехъ” [Текст] / О. П. Моця. Археологія. 2010. № 2. С. 30-42.
66. На світанку слов'янської історії (кінець I тис. до н.е. – X ст. н.е.) // Мислене древо [електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/Prahistory/dnieper-in-slavic-times.html> (дата звернення: 02.10.2023).

67. Оборонні споруди Києва X-XIX ст. у контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи [Текст] / Сергій Петров. - К. : Експрес-Поліграф, 2012. - 448 с.
68. Овчинников Ю. Е. Фортифікації Києва IX – першої половини XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень) / Ю. Е. Овчинников // Праці Центру пам'яткознавства. - 2012. - Вип. 21. - С. 101-118.
69. Ольга Б., Лідія Р. Скарби землі київської або сюрпризи, виявлені під час землевпорядних робіт. Землевпорядний Вісник № 6. 2017 р. С. 34
70. Остапенко В. В. Датування в археології / Наука і молодь. Прикладна серія. Національний авіаційний університет, Київ. с. 85 – 88.
71. Парнікоза І.Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі – погляд крізь віки [Електронний ресурс] // Мислене древо [сайт]. – 1999-2018. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands.html> (дата звернення: 02.12.2022).
72. Петров М. Историко-топографические очерки Киева. 1897. Киев: Тип. Имп. Университета св. Владимира, Акционерного общества печати и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. 273 с.
73. Пефтіць Д. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з розкопок на г. Юрковиці // Науковий вісник Національного музею історії України. – 2017. – Вип. 1. – С. 244–249.
74. Пирогівський могильник [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21CLOLORTERMS=0&S21STR=pyrogivckyyj_mogylnyk

- 75.Повість врем'яних літ: Літопис / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. К.: Рад. письменник, 1990.558 с.
- 76.Попелицька О. Київський замок XIV–XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел / О. Попельницька // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. 2006. С. 48-80.
- 77.Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ. 2000. Розділ 6. 440 с.
- 78.Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев // МИА. 1969. № 169. С. 189-196.
79. Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси: тезисы // История СССР. 1981. № 2. С. 40 - 59.
- 80.Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. М.: Изд-во АН СССР, 1948. С. 473.
- 81.Розкопи в Києві на горі Кисілівці в 1940 р. (з матеріалів наукового архіву Ін-ту археології АН УРСР) // Археологія. — 1947. — Т. I. — С. 141-151.
- 82.Рудинський М. Доісторичне минуле Києва. В кн.: Київ. К., 1930. С.21, 30, 32-33
- 83.Самойловський І. М. Пам'ятки культури полів поховань у Києві // Археологія. 1952. Вип. 7. С. 153-157
- 84.Сергєєва М., Івакін В., Тараненко С., Бібіков Д., Зоценко І. Археологічні дослідження київського Гостиного двору. Вид. 2-ге доп. / Відп. ред. Г. Івакін; Наук. ред. М. Сагайдак. НАН України. Інститут археології, Центр археології; Подільська постійно діюча археологічна експедиція; Редакція часопису "Місто: історія, культура, суспільство" (МІКС). – К., 2017. – 121 с.
- 85.Собрание сочинений М. А. Максимовича. Т. 2 : Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. Киев: Тип. М. П. Фрица. 1877. 524 с.
86. Сокіл В. Династичні перекази українців : Історія і теорія фольклору. Київ, 2009. № 2-3. С.7

- 87.Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. С. 187
- 88.Тараненко, С. (2021). Комплексне дослідження Митрополичого саду Києво-Печерської лаври. *Slavia Antiqua. Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim*, (62), 49–70. <https://doi.org/10.14746/sa.2021.62.3>
- 89.Тараненко С. П. Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток / Вч. ред. М. А. Сагайдак. Інститут археології НАН України; Центр археології Києва ІА НАН України. Варшава, 2016. С. 90.
- 90.Тараненко С. Площі Подолу в Києві доби княжої Русі // Київські історичні студії. 2015. № 1. С. 4.
- 91.Толочко П. П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – Киев, 1985. – С. 6–10.
- 92.Толочко П.П., Сагайдак М.А. Вивчення стародавнього Києва в 1976—1980 рр. Археологія. Київ, 1982. Вип. 40. С. 106
- 93.Толочко П. П. Стародавній Київ. – Київ: Наукова думка, 1966. – 82 с.
- 94.Толочко П. П. историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная // *Ruthenica*. 2009. Т. 11. С. 163–173.
- 95.Толочко П. Хозаро-іудейське заснування Києва: до історії міфу. Київська старовина. 2000. №6. С.3-9
- 96.Томашівський, С. Володимир Антонович : його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею) / С. Томашівський. Львів: Друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1906. 67 с.
- 97.Томілович Л. Юрковиця. З історії літописних місцевостей // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. К.: АртЕк, 2003. С. 103—113.

98. ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ на території Національного заповідника “Києво-Печерська лавра” за історико-археологічними даними // Національний заповідник "Києво-Печерська лавра" [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kplavra.kyiv.ua/en/node/3321> (дата звернення: 29.11.2023).
99. Франко І. [Рец. на кн.:] Причинки до історії України-Руси. – Львів: Накладом автора, 1912. – [1], 196 с. / І. Франко // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво "Світ", 2015. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 288–400.
100. Хведченя С. Історико-картографічний аспект дослідження “шляху із Варягів у Греки”. Історико-географічні дослідження в Україні. 2012. Вип. 12. С. 163-189.
101. Хойновський І. А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года./Археологическо-историческое исследование : К., 1893. 84 с.
102. Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років: матеріали міжнародної наукової конференції / Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка та ін. Луцьк: ВМА «Терен», 2011. С. 188-195
103. Християнізація давньоруської України (I – початок XI ст.): Античні і середньовічні писемні джерела: збірка документів з коментарями /І. П. Мозговий. Суми : ТОВ “Коллаж - Принт”, 2018. 575 с.
104. Шапошнікова О.Г. Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва // Археологія. - Т. VIII. -. Київ, 1953, с. 138-147.
105. Шероцький К. В. Киев : путеводитель с планом г. Киева и 58 иллюстрациями . Київ: Фото-лито-тип. С. В. Кульженко, 1917. 356 с.